רבי משה יהודה עבאס: חכם שקורותיו וכתביו טרם ראו אור

שמואל גליק

הקדמה

לחקר כתבי רבי משה יהודה עבאס [להלן: רמ"ע; רבינו]* הגעתי על דרך הגלגול מעניין לעניין ואגב אורחא בהיותי טרוד בזיהוי חמש טיוטות של תשובות מחכמי האימפריה עות'מאנית שבגניזת קהיר' שנכתבו על נייר ששימש מעטפות למכתבים, שבצידו האחד מופיע שם השולח שמואל סידי ושמו של הנמען גיסו, ר' גבריאל קונפורטי [להלן, ר"ג] (קהיר, המאה הי"ז), ובצד השני טיוטה של תשובה.²

זמן רב התלבטנו מיהו המשיב של תשובות אלו, האם ר"ג (ששמו מופיע כנמען) או אביו ר' דוד קונפורטי (שאלוניקי, קהיר; שע"ח—לאחר תמ"ד), [להלן, ר"ד],³ שקיבל את מעטפות המכתבים מבנו והשתמש בהן כטיוטות לתשובותיו.

אחת מהתשובות (כ"י T-S 10J16.23) פותחת במילים "כה הראני בני ידידי חמודי החכם מאוד נעלה לתהלה כ" [...]. גבריאל נר"ו".⁴ פתיחה זו מעידה כי תשובה זו בוודאי אינה מאת ר"ג אלא נכתבה על ידי אביו. אלא שעדיין נותר ספק לגבי זהותו של המשיב בשאר התשובות; וגם לגבי תשובה זו, הסתפקנו מי הוא הכותב, האם התשובה נכתבה על ידי ר"ד קונפורטי, ובנו רק סיפק לו את נייר הכתיבה,⁵ או שמא ר"ג העתיק גם תשובה זו, שהרי כולן נכתבו באותה כתיבת יד. לשם כך היה עלינו לאתר אוטוגרף המיוחס לר"ד או לר"ג ולהשוות את כתיבות היד עם שרידי התשובות שלפנינו.

באותה עת עסקנו גם בזיהוי תשובה נוספת מכ"י אחר שבגניזת קהיר, שכלל דף אחד דו-צדדי שבצדו האחד חלק מתשובה שזוהתה כתשובת ר' שמואל ׳ן חביב (שבשוליה נרשמה

* מספרי הדפים בכ"י המופיעים להלן, בטקסט או בהערות, מפנים כולם לתשובות עבאס שבכ"י Mich. 470, שבספריית הבודליאנה באוקספורד. אלא אם צוין אחרת.

1 ראו גליק, שרידי תשובות קמברידג'; גליק, שרידי תשובות אדלר.

2 ראו גליק, שרידי תשובות קמברידג', ב, בהערות התוכן, עמ' 832, 848 [במדור "על המשיב"], עמ' 866 [במדור "חומר ומצב השתמרות", ושם בהע' 3], וראו שם, עמ' 894, ושם הע' 20.

3 ר"ד קונפורטי היה דיין בקהיר, וכמה מתשובותיו פזורות בספרי שו"ת של חכמי התקופה, ראו עליו גליק, חמודות מצרים [א], עמ' נו-סז. על גלגולם של תשובות ר"ד קונפורטי שבגניזת קהיר, ראו גליק, שרידי תשובות קמברידג', א, עמ' לח-מא.

4 שם, בעמ' 858.

5 מעטפות המכתבים שקיבל מגיסו, שמואל סידי.

הערה אנונימית חשובה בכתיבת יד אחרת), ובצדו השני טיוטת תשובה ללא חתימה, הכתובה בכתיבת יד הזהה לטיוטות של ר' דוד (או ר' גבריאל) קונפורטי.⁶ ממאמרו של ווינטרויב שהתפרסם בישורון בשנת תש"ס,⁷ למדנו כי ר"ד כתב תשובה בדין מינקת לרמ"ע והיא נמצאת בקובץ תשובות רבי משה יהודה עבאס, כ"י Mich. 470 (דף 149א) שבספריית הבודליאנה. שם גילינו כי תשובת ר"ד היא אוטוגרף חתום בכתיבת ידו.⁸ מהשוואת כתיבות היד הסקנו שכל טיוטות התשובות שלפנינו הם מכתיבת ידו של ר' דוד קונפורטי, והוא המשיב והכותב של כל התשובות. כאמור, תשובת ר"ד נמצאה בקובץ גדול של כ"י הכולל עשרות תשובות בכתיבת ידו של רמ"ע, שרובם הגדול טרם ראו אור. ואידי דאתו לידן כל הני מילי מעלייתא, גמרנו אומר לעסוק בגאולת כתביו של רמ"ע ולדובב שפתי ישנים.⁹

מאמר זה יסקור את כתביו של רמ"ע, כתבים שטרם ראו אור, כתבים שאבדו וכתבים שנחקרו בחלקם,¹⁰ והם: 1—שו"ת. 2—פירוש "כסא כבוד" למסכתות קטנות. 3—ספר קול יהודה. 4—ספר תקון שבתות. 5—קובץ שירים ומליצות ששיגר רבי משה יהודה עבאס למשוררי וחכמי דורו. 6—מפתחות לשו"ת מהר"י בן לב.¹¹

- 6 לתופעה שבשני צדדי הגיליון מופיעות כתיבות יד של שני אישים שונים ראו גליק, שרידי תשובות קמברידג', א, עמ' מד, סמוך הע' 56.
- 7 ווינטרויב, עמ' נה-סט.
- 8 פרט זה לא צוין במאמרו של ווינטרויב. אגב אורחא, תוך כדי דפדוף בין עלי כתב היד גילינו להפתעתנו תשובה נוספת בכתיבת יד הזהה להערה האנונימית שעל תשובת ר"ש ן חביב החתומה על ידי ר' דוד ב"ר פנחס הכהן מאדריאנופול ובכך פתרנו שתי תעלומות.
- 9 בעת כתיבת המאמר סיימנו את עריכתן האחרונה של עשרים ושתיים תשובות מתוך ארבעים ושלוש שבכתבי היד (עליהם נרחיב בהמשך הדברים), אשר אי"ה יראו אור בקרוב.
- 10 איגרות השיר ופיוטיו של רמ"ע נחקרו על ידי מאיר ולנשטיין, ופורסמו במאמרו: ולנשטיין, איגרת לאברהם, עמ' 119–124; הנ"ל, איגרת שירה, עמ' 285–301; הנ"ל, המשורר, עמ' 171–178; ולנשטיין, ויטאל, עמ' 163–166; ולנשטיין, מכתב, עמ' רנ-רנב; ולנשטיין, משוררי מצרים, עמ' 239–244; ולנשטיין, עבאס, א, עמ' 54–68; ב, עמ' 135–148; הנ"ל, על אחד, עמ' 259–277. חוקרים אחדים ההדירו תשובות אחדות מתוך כ"י Mich. 470 (על כתב היד ראו להלן, עמ' 480–481): אברהם י' ווינטרויב, אליאב שוחטמן (שוחטמן, עבאס); יעקב ש' שפיגל (שפיגל, יו"ט שני [= שפיגל, פתחי תפילה ומועד, עמ' 440–448]). ויש שהפנו לתשובות בודדות שבכ"י זה והם: לאה בורנשטיין, יצחק בן צבי, מאיר בניהו, אליעזר בשן, אברהם יערי, מיכאל ליטמן ומינה רוזן (על כך ראו בהרחבה גליק, חמודות מצרים [ב], במבוא).
- 11 לדעת ולנשטיין, עבאס, א, עמ' 60 הע' 14, רמ"ע חיבר גם פירוש על מסכת בבא מציעא. לפי שעה לא מצאנו בסיס לכך.

א. תולדות המהבר

רבי משה יהודה ב"ר מאיר עבאס,¹² משורר ופייטן, פרשן, דיין ומשיב. נולד כנראה בשאלוניקי או בסביבתה¹³ בסוף המאה ה"ט, ונפטר ברשיד שבמצרים לאחר שנת תל"ז.¹⁴ הוא היה כנראה נצר למשפחת עבאסי הידועה,¹⁵ שבמרוצת הדורות הוציאה מתוכה פייטנים וחכמים ידועי שם, והם: ר' יהודה ב"ר שמואל (מחבר הפיוט "עת שערי רצון להפתח"—פיוט לראש השנה הנאמר בקהילות ספרדיות קודם לתקיעת שופר),¹⁶ ר' יעקב בן משה ׳ן עבאסי,¹⁷ ר'

12 שמו מופיע במקורות בצורות שונות: "משה עבאס", "יאודה עבאס", "משה יאודה עבאס", "משה יהודה עבאס" [רוואניס, ד, עמ' 387, סבור שהשם "משה" נוסף לו בחוליו ולעת זקנתו; לפי שעה לא מצאנו תימוכין לדברים אלו]. בקובץ שירים ומליצות ששיגר משה יהודה עבאס למשוררי חכמי דורו (כ"י 8° 58 Opp; בכתיבת ידו), פעמים הוא חותם: "יאודה עבאס" ופעמים "משה יאודה עבאס", ויש שהוא חותם "עבאס", "עבאש". את תשובותיו הוא נהג לחתום: "הצעיר משה יאודה עבאס"; "זעירא משה יהודה עבאסי" (ס"י י); "משה יהודה עבאס" (ס"י כב-כד); "יאודה עבאס" (ס"י מב); "הצעיר ומשרת בשם אלוהיו הצעיר משה יאודה עבאס" (ס"י מג), וראו עוד אצל ולנשטין, עבאס, א, עמ' 56-57; ולנשטין, עבאס, ב, עמ' 135 הע' 1.

13 ראו עליו: אנציקלופדיה יהודית, 1, עמ' 38; בורנשטיין, הנהגת הקהילה, עמ' 336 [שנולד בשנת שס"א]; בניהו, לקורות, עמ' 41-42; ולנשטין, עבאס, א, עמ' 54-60; יודאיקה, 2, עמ' 39 [שם צוינו שנות לידתו ופטירתו (1671-1601.c)]; רוואניס, ד, עמ' 387 [סבר שנולד בקהיר ונפטר שם בשנת תל"ד]. וראו גם אצל שוחטמן, עבאס, עמ' 384-385; שפיגל, יו"ט שני, עמ' 117-118. לא מצאנו תימוכין לשנת לידתו, מסלול חייו החל ככל הנראה בשאלוניקי או בסביבתה, משם עבר לקושטא וחזר לשאלוניקי, ומשם לרשיד שבמצרים. בנדודיו לגיוס תרומות שב מעת לעת לשאלוניקי, ואולי אף דר שם. היכרותו הטובה עם שפת הלדינו המופיעה בכמה מהשאלות שנדונות בתשובותיו מחזקות השערה זו.

14 בכ"י "תוצאות חיים", פירוש על התורה לר' שמואל ויטאל, ספר שמות [כ"י הספרייה הלאומית 1597 8°; אוטוגרף, נכתב בשנת ת"ו], ספר במדבר [כ"י ביהמ"ד לרבנים של צרפת, פריס, Ms. 100] מופיע שיר מאת רמ"ע "עין שאו וראו", שנכתב לכבוד הספר ומחברו. בראש ספר דברים [כ"י קמברידג' Add. 536, דף 4א] כותב ר"ש ויטאל: "התחלתי לכתוב בו ביום שלישי שמנה ימים לחדש אייר שנת התל"ו ליצירה", ובסוף הכרך (בדף 270א) סיים בהבאת שירו של עבאס: "ואלה דברי המשורר נעים וזמירות ישראל כה"ר משה יהודה עבאס נר"ו"—מכאן שבשנת תל"ו היה רמ"ע בחיים [תוספת בשעת ההגהה: לאחרונה עלה בידינו להוכיח כי רמ"ע נפטר לאחר שנת תל"ז—ראו תשובות רבי משה יהודה עבאס, עמ' 17, הע' 25 (בהכנה לדפוס)].

15 ראו בהקדמת רמ"ע לספר הפיוטים, כ"י "תקון שבתות" [דף 3ב, שו" 10]: "הלא תוכם לעבאסים רשמת" [ם] אשר המה בגן עדן ויושבים".

16 יש המשערים שמוצאו מספרד, משם נמלט למרוקו באמצע המאה ה"ב, בעקבות רדיפות היהודים בידי שושלת אל-מוואחידון. הוא פעל בארם צובא ובבגדד, ונפטר בשנת 1167—ראו עליו: בן יעקב, יהודי בבל, עמ' לו; שירמן, עמ' רצז-רצח; ברנשטיין, עמ' רטו, אות לח; יודאיקה, 2, עמ' 40, בערכו. בנו, שמואל, המיר דתו וכתב ספר שטנה נגד היהדות (ראו תחכמוני, עמ' 23: "ויצחק בנו [של ר' אברהם אבן עזרא, שעליו מדובר בשורות הקודמות] [...] בבואו לארצות מזרח וכבוד יה עליו לא זרח והסיר מעליו את מעילי הדת היקרים ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים. ור' יהודה בן עבאס גם הוא בא מארצות מערב למזרח ... גם הוא הוליד בן פריץ הפליא נבלות והמרקי"). הוא היה מהנדס, רופא ועסק באסטרונומיה. ראו עליו: אייזנשטיין, אוצר ישראל, עמ' 289-290, בערך עבאס שמואל; שירמן, שם; פליישר, עמ' רסח-רסט.

17 מתרגם פירוש המשניות לרמב"ם על סדר נשים. ר"י עבאסי היה תושב הואסקה (Huesca) שבממלכת אראגון, הוא פעל במאה ה"ג, והתכתב עם הרשב"א (ראו שו"ת הרשב"א, ח"ג, ס" קלד). תרגום זה נדפס לראשונה תחת השם "יעקב ׳ן עכסאי", בנאפולי רנ"ב, יחד עם פירוש

משה עבאס, ¹⁸ ר' יום טוב ב"ר יונה עבאס, ¹⁹ ר' שמואל עבאס, ²⁰ ר' אביננדב עבאס, ²¹ ר' משה עבאס (הראשון); ²² ומג'י ספרים ידועים שנדפסו בשנים תס"ג-תס"ט באמסטרדם, והם: אהרן עבאס ²³ ורפאל בן יהושע עבאס. ²⁴

בשאלוניקי למד אצל ר' מרדכי קלעי, ²⁵ ואפשר שהיה גם תלמיד לר' שלמה ב"ר יצחק לבית הלוי, ²⁶ שאיתו שמר על קשר מכתבים ואף ביקש ממנו תמיכה כספית. ²⁷ משאלוניקי

- הרמב"ם. הוא חזר ונדפס בסוף מסכתות התלמוד במהדורת בומברג ר"פ, ולאחר מכן כמעט בכל דפוס התלמוד. זכריה פרנקל (דרכי המשנה, עמ' 329) כותב כי "הטובה בהעתקות אלה האחרונים נראה ההעתקה לס' נשים, ור' יעקב עכסאי המעתיק נודע ליורד אל עומק הדבר"; ראו גם קופפר, תרגום, עמ' 149–151. ראו עליו: יודאיקה, ² עמ' 40, בערכו; אייזנשטיין, אוצר ישראל, בערכו.
- 18 חי בספרד במאה ה"ד-ט"ו. נולד בטודלה, למד אצל ר' שלמה ב"ר חסדאי (ראו שו"ת הריב"ש, סי' תמו) והשתתף בוויכוח בטורטוסה (בין השנים 1413–1414) — ראו עליו הברמן, אגרות, עמ' 27 [= הברמן, מפרי העט והעת, עמ' 155–179].
- 19 תשובתו מובאת בשו"ת זכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, סי' פא.
- 20 נזכר בספר הזכרון להריטב"א, עמ' פג: "ועורני עוד אל הענין הזה החכם הנלבב ר' שמואל בן עבאס תמ"ך [= תהי מנוחתו כבוד] שהיה בקי מאד בספר המורה".
- 21 מחבר הפיוט "אנא ברוב חסדיך" (ראו פינסקר, עמ' 121). טובי (שירים חדשים, עמ' 51–72). משער "שהיה דמות מרכזית בקהילת יהודי בגדאד במחצית הראשונה של המאה ה"ג".
- 22 חי קרוב לזמנו של רבינו והתגורר בתיירה (Tire; סמוך לאיזמיר שבתורכיה). ראו את שאלתו המעמיקה בשו"ת מהרש"ד, ח"ג, סי' מז. רש"ך בתשובתו (שם, סי' מח) מעתיר עליו שבחים מופלגים ומבטל את דעתו בפניו, וראו שם (סי' מז): "ורוממות מעלת חכמתו יגלגל הענין באופן שיגיע התשובה לידי פה העיר מגנשיא, אשר בה מקום מושבי. כי עקרתי דירתי מהעיר טיריא, בהכרח ולא ברצון. אשר שם עלי טעם בן המלך יר"ה, להיות משרת לפניו במלאכת הרפואה. וארוחתי נתנה לי מאת בן המלך הנזכר עשרים לבנים בכל יום". ר"מ עבאס (הראשון) היה קרובו של ר' דוד קונפורטי, שכתב עליו בספר קורא הדורות, עמ' קמב: "ה"ר משה עבאס מעיר טיריא, חכם גדול ורופא מובהק והיה לו פרס מאת המלך ... והוא היה קרובי מצד אמי, שהיה חתנו של בעל לוי חן, והיה פייסן גדול וחבר קצת תוכחות". וראו את דברי המהדיר דבליצקי (במבוא לספר קורא הדורות, עמ' 20 הע' 16) המייחס לו את הפיוט "עת שערי רצון", אך כאמור, פיוט זה נכתב בידי ר' יהודה ב"ר שמואל עבאס (ראו שד"ל, עמ' 15–16). וראו: בניהו, לקורות, עמ' 41–42; רוזאניס, ג, עמ' 212 [שם, "משה בן יעקב עבאס"]; עמנואל י"ש, מצבות שאלוניקי, עמ' 312–313, מס' 715.
- 23 בשו"ת פרח מטה אהרן (ח"ב), בדף האחרון, שמו מופיע ב"התנצלות המגיה".
- 24 בספר פרחי כהונה, לר' אהרן הכהן פרחיה, בדף האחרון, שמו מופיע ב"התנצלות המגיה".
- 25 ראו ולנשטין, עבאס, א, עמ' 65, על השיר שכתב לו "למרי ועטרת ראשי הרב הכולל מרדכי קלעי"; ר"מ קלעי היה ראש ישיבה בקהל פורטוגל שבשאלוניקי, ונפטר בשנת ת"ז (ראו עליו: עמנואל י"ש, מצבות שאלוניקי, עמ' 296–297; מולכו, מצבות, עמ' 315, מס' 939; קורא הדורות, עמ' קנטקס, ושם רשימת תלמידיו). חלק מהאישים שרמ"ע התכתב עימם היו תלמידיו, כמו: ר' דוד קונפורטי ור' יוסף פרץ.
- 26 ר' שלמה לבית הלוי "הבחור" (שמ"א לערך — שצ"ד). תלמידו של ר' חיים שבתי (מהרח"ש) — ראו עליו: בניהו, ר"ש חיון, עמ' ט; בניהו, בית יוסף, עמ' קכד; עמנואל י"ש, גדולי שלוניקי, עמ' רס-רסא; עמנואל י"ש, מצבות שאלוניקי, ח"א, עמ' 262; קורא הדורות, עמ' קסג-קסה; רוזאניס, ג, עמ' 182–183.
- 27 ראו ולנשטין, עבאס, ב, עמ' 138, סמוך להע' 33.

עבר לקושטא והתגורר בשכונת יאמבול,²⁸ שם למד תורה בישיבתו של ר' יוסף מטראני.²⁹ בין רבותיו בקושטא היו גם ר' יונה עדילה³⁰ ור' יחיאל באסן.³¹ מקושטא עבר כנראה לזמן קצר לוונציה. בהיותו מורה הוראה ובקי בדיני ממונות השיב שם לשאלות שהתעוררו בקרב יהודי המקום.³² לבסוף השתקע ברשיד שבמצרים,³³ בה היה לרב³⁴ ולדיין.³⁵ הוא נפטר שם כאמור לאחר שנת תל"ז.

ב. כתביו

1. שו"ת

רוב תשובותיו של רבינו מרוכזות בשני כתבי יד המצויים בספריית הבודליאנה: כ"י Mich. 470 [להלן כ"י 470] הכולל 277 עמודים; וכ"י Opp. 326 [להלן כ"י 326] הכולל 275 עמודים (וכ"י Opp. 326/2—8 עמודים). ייתכן שבמקורן התשובות היו אגודות בתכריך אחד ללא סדר מסוים, ומטעמי נוחות, או כדי למוכרן לאספנים במחיר גבוה, הופרדו הכתבים לשני תכריכים. התשובות אינן מסומנות במספרי סימנים ואין בסידור התשובות מוקדם ומאוחר. מרבית התשובות חתומות בחתימת ידו של רבינו. כתבי היד כוללים גם העתקות של התשובות

28 ראו כ"י כסא כבוד (Or. 5009, דף 78 שו" 23–25): "אני בבחרותי ראיתי בק"ק יאנבולי את הישיש כה"ר שבתי גאלימדי זלה"ה שהיה אומר כל אלו המנהגים בקול ערב ובנעימה" [אפשר שר' שבתי הוא ר' שבתי בכ"ר אליה הנזכר בכנסת הגדולה, אבן העזר, הגהות בית יוסף, סי' מב, ס"ק ז: "וכ"כ ... וה"ר אליה גאלימדי ומה"ר שבתי בכ"ר אליה בתשובה כ"י". ר' אליה גאלימדי הנזכר לפניו הוא כנראה אביו של ר' שבתי]. קהילת יאנבולי נוסדה על ידי יהודי יאנבול (Yanbolu) שהועברו מבולגריה לאיסטנבול [קושטא] במסגרת ה'סורגון של הסולטאן העות'מאני, מחמד השני, בשנת 1453 (ראו: הד, 306–299; לגר, עמ' קיא-קיב, בהע' 46, מתלבטת שם אם הכוונה ליאמבול שבבולגריה או ליאמבול שבקושטא). עדותו של רמ"ע על מנהגי בית הכנסת שראה בבחרותו בקהילת יאנבול היא בוודאי השכונה בה התגורר בקושטא.

29 בכתביו הוא מכנה אותו "מורי"—ראו בסי' ח [דף 350], ובסי' לב [דף 211א].
30 הוא אביו של ר' שמואל עדילה. ראו עליו את דברי רבינו סי' ח [בראש דף 347]: "שמואל עדילה נר"ו לא יכבה לעד בן הקדוש האלהי בר וגבר מרי ועטרת ראשי כמה"ר יונה עדילה זלה"ה". ראו עליו שו"ת ר' יהוסף מליריאה, מבוא, עמ' כה.

31 ראו גליק חמודות מצרים [ב], עמ' 780, סמוך לציון 58.
32 ראו בראש התשובה שבסי' כב [דף 132א]: "נשאלתי בעיר ויניציא יע"א על אנשים כתבו שטנה על מוהרשד"ם זלה"ה". ייתכן שאף התשובה שבסי' כא [דף 125א–131ב], העוסקת בצוואת יצחק מאישטרו, שותפו של יוסף קאלבו, ונוכרים בה מטבעות ונציאניים (חמש מאות דוקטי ויניציני קורינטי), נכתבה בהיותו בוונציה.

33 על קורותיה של רשיד (רוזטה) בעת שרמ"ע דר בה—ראו גליק, חמודות מצרים [ב].
34 ר' רפואה שלום בתשובתו בסי' ג [דף 11א] פונה לרמ"ע בתואר "החכם השלם הכולל"; תואר זה מלמד שרבינו נשא במשרה רשמית. על תארים בקהילה ראו הכהן, תורת התארים, עמ' 513–521, הסבור שהתואר "רב הכולל" ניתן בדרך כלל לרב הקהילה או לרב העיר. אולם תואר זה הוענק גם לרבנים בולטים בקהילה, ככל הידוע רמ"ע לא שימש בתפקיד רבה של רשיד.

35 ראו בראש תשובת ר' חסדאי הכהן פרחיה בסי' יט [דף 115ב]: "ראיתי מה שהשיב על השאלה הנ' החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר משה יאודה עבאס נר"ו". לדעת בורנשטיין, הנהגת הקהילה, עמ' 336, הוא "נתמנה כרב בקאהיר וייסד בה ישיבה ותלמוד תורה והשתכר מזה" (לפי שעה לא מצאנו תימוכין להשערה זו).

שחלקן הועתק פעמים אחדות. במרבית ההעתקות קיימים שינויים, תיקוני טעויות, הוספות או השמטות. לא תמיד ניתן לדעת איזו העתקה מייצגת את הנוסח הסופי. בכ"י 326 יש יותר תשובות אוטוגרפיות כפולות שיש להן מקבילה גם בכ"י 470.

כתבי היד עברו תחנות שונות בדרכן מביתו של רמ"ע (או יורשיו) ועד שהגיעו לספריית הבודליאנה שבאוקספורד. חתימות הבעלים בכ"י 326 ובכ"י 470 [שמספרו הישן: Mich. 793]³⁶ מאפשרות לשחזר את מסעם של כתבי היד מעת שיצאו מידי המחבר או יורשיו ועד להגעתם למשכנם שבספריית הבודליאנה.

אנו סבורים כי הבעלים הראשונים של כתבי היד (כ"י 326 וכ"י 470) היה השד"ר ר' יוסף טארגאן,³⁷ שקנה או קיבל אותם מיורשי רבינו (אולי בהיותו בדרכו בשליחות ירושלים). חתימתו, וכן אישורו שמכר את כתבי היד ליצחק סבע,³⁸ מתנוססים בשני כתבי היד.³⁹ מביתו של סבע נדדו כתבי היד לספרייתו של הרב דוד אופנהיים (ורמזי-פראג, תכ"ד-תצ"ז).⁴⁰ ייתכן מאוד שהוא קיבל אותם מדודו, ר' שמואל אופנהיים, בנקאי עשיר שישב בווינה, שקיבל כתבי יד בעברית מתורכיה מהנסיך אויגן מסבויה, ראש מועצת המלחמה האוסטרית, כהוקרה על תמיכתו הכספית במלחמה.⁴¹

לאחר מותו של ר"ד אופנהיים הוצאה ספרייתו שבהמבורג למכירה (פעמים אחדות), ושם רכש ר' שמואל שמעיה פאפא⁴² את כ"י 470 בלבד, וכנראה כרכו עם כ"י 471 (שו"ת ר' משה זרחיה גוטה) ובו גם הטביע את חותמו.⁴³ פאפו מכר את כ"י 470 (כרוך עם כ"י 471) לר' חיים מיכל. לאחר מותו נמכר אוסף הספרים שלו לספריית הבודליאנה, ושם קוטלגו שני כתבי היד (של רמ"ע ורמ"ז גוטה) במספר קטלוגי אחד: Mich. 793.⁴⁴ התכריך השני (כ"י 326)

36 כ"י 470 הגיע לספריית הבודליאנה כרוך עם כ"י 471 (שו"ת ר' משה זרחיה גוטה).

37 ר"י טארגאן היה שד"ר ירושלים בשנת תפ"ז, בשליחות לקהילות תורכיה ויוון. ראו יערי, שלוחי א", עמ' 376, 380 [אין להחליפו בר' יוסף יחיאל טארגאן, שהיה מחברי בית דינו של ר' יעקב משה עייאש בירושלים, נפטר בשנת תק"פ—ראו עליו: תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 215, אות לא; הכהן מ', הארץ הטובה, עמ' 228; בן יעקב, ירושלים, עמ' 314–315; גליס, אנציקלופדיה, ב, עמ' עח].

38 אפשר שיצחק סבע הוא הגביר מאיזמיר הנזכר בהקדמת הספר "בן אוני" לר' בנימין זאב ב"ר זאב מזאמוטש, שתמך בו וסייע להדפיס את ספרו (ראו בהקדמה שם; יערי, מחקרי ספר, עמ' 22–23).

39 בסי' ב [דף 8א] נרשם: "מכרתיה לח"ר יצחק סבע אני הצעיר יוסף טארגאן". כך גם בכ"י 326 (דף 8א): "מקנת כספי לי הצעיר יוסף טארגאן ומכרתיה לה"ר יצחק סבע נרו". אפשר שהיה זה בעת שסבב בשנת תפ"ז כשד"ר בערי תורכיה.

40 ראו עליו יודאיקה, כרך 12 עמ' 1419–1421, בערך Oppenheimer, David Ben Abraham.

41 ראו שם, עמ' 1431–1433, בערך Oppenheimer, Samuel.

42 ראו עליו: רות, עמ' שכו; וילנסקי, עמ' פ-פא; בניהו, חיד"א, עמ' רכו, תכג. הוא נפגש עם החיד"א והתכתב עימו בשנים תקי"ד (ראו מעגל טוב, עמ' 6) ותקל"ז (ראו באתר "קדם" פריט 24). סבו, שנקרא אף הוא שמואל שמעיה פאפו, עסק במסחר ספרים והיה חתנו של ר' משה זכות, שחי סמוך לתקופתו של רמ"ע—ראו באתר (שם, פריט 16) הסכם שותפות בין רבי מרדכי זיסקינד הלוי וולרשטיין ("וולרשטיין") מפראג ור' שמואל פאפו, שנחתם בוונציה בר"ח תמוז תכ"א (1661), ובו רשימת סחורות ורשימת ספרים למכירה.

43 חתימתו מופיעה בכ"י 471 בדפים 8א, 8ב (נמחקה בקווים), 34א, 53א, 86א, 101א, 133א.

44 לאחר שהפרידו בין הכתבים, קוטלג שו"ת ר' משה יהודה עבאס ככ"י Mich. 470 ושו"ת ר' זרחיה גוטה ככ"י Mich. 471.

נמכר עם שאר הספרים שנותרו בספרייתו של ר"ד אופנהיים לספריית הבודליאנה⁴⁵ וניתן לו המספר הקטלוגי Opp. 326.

הספר "תשובות רבי משה יהודה עבאס" מופיע ברשימת הספרים שבספר "רשימה תמה" (המבורג 1782),⁴⁶ ומופיע גם ברשימת ספריו של ר' חיים מיכל "אוצרות חיים".⁴⁷ ניתן לקבוע בוודאות כי כתב היד שהיה בידי ר"ח מיכל הוא כ"י 470 ולא כ"י 326, שהרי בספרו "אור החיים" (עמ' 152, מס' 325), בו הוא תיאר את כתב היד, ציין בין שמות המשיבים המצויים בכתב היד את ר' אור שרגא המכונה פייבש,⁴⁸ וחתם שם על שני פסקים להרב מו"ה יהודא עבאס בתשובותיו הנמצאים עמי בכ"י הגדולים ממש. "שני הפסקים" הם שתי הסכמות של ר' אור שרגא לתשובת רמ"ע שבס"ב ב [דף 10ב], וס"ו ו [דף 37א–38א], הנמצאים רק בכ"י 470 ואינם נמצאים בכ"י 326.⁴⁹

ר"ד אופנהיים נפטר בפראג בשנת תצ"ז (1736). לאחר מותו נדדה ספרייתו מהעיר הנובר, שבה נשמרה בחייו, ועברה להמבורג. כתשעים ושלוש שנים לאחר מותו, בשנת 1829, רכשה ספריית בודליאנה את האוסף מידי יורשיו. ר' חיים מיכל נפטר בשנת תר"ג (1843); לאחר מותו שמרה אלמנתו במשך חמש שנים על האוסף, עד שנמכר לספריית בודליאנה בשנת 1848, וכך חזרו שני כתבי היד של רבינו להתאכסן במחיצה אחת אבל בשני כרכים נפרדים. מה בין תשובות עבאס שבכ"י 326 לתשובותיו בכ"י 470? בתחילה סברנו כי כ"י 470 כולל את הנוסחים הסופיים של התשובות ואילו כ"י 326 הוא מעין אסופה של טיוטות. לאחר בדיקה יסודית של שני כתבי היד, מסקנתנו היא שאין לקבוע שכל התשובות שבכ"י 470 הן הגרסאות האחרונות של תשובות רבינו. אמנם לרוב הגרסה האחרונה אכן מצויה בכ"י 470, אבל חלק לא מבוטל מהנוסחים הסופיים נמצא בכ"י 326. להלן תיאור שני כתבי היד:

1א. כ"י 470

התשובות שבכתב יד זה נכתבו בכתובה ספרדית רהוטה.⁵⁰ קונטרסי התשובות נכרכו יחד כפי שהיו בעת כתיבתם. הכורך לא טרח ליישר ולחתוך את קצות הדפים בצורה אחידה (מלבד דפים 38–6). כתיבות היד (כולל של עבאס) אינן אחידות. הן נכתבו בקולמוסים ובזמנים שונים.

כתב היד כולל ארבעים וארבע תשובות. שלושים וארבע מאת רמ"ע (עשרים ושבע בחתימת ידו המסולסלת ותשובה אחת בכתבת ידו ללא חתימה); עשר תשובות נוספות נכתבו בידי חכמים אחרים והם: ר' רפואה שלום; ר' אור שרגא פייבש (בחתימת ידו); ר' שמואל עדילה (בחתימת ידו); ר' דוד קונפורטי; ר' דוד בן פנחס הכהן; ר' חסדאי הכהן פרחיה

45 על נדודי ספריית ר"ד אופנהיים עד שהגיעה לספריית הבודליאנה ראו דושינסקי, עמ' 39–45.

46 ראו רשימה תמה, דף כא ע"א; הספר כולל את רשימת הספרים מספריית ר"ד אופנהיים שהוצאו למכירה על ידי איצק כהן זעליגמן. וראו גם קהלת דוד, עמ' 296, מס' 689.

47 ראו שטיינשניידר, עמ' 68, מס' 793.

48 בשנת תכ"ה היה בשליחות ירושלים במצרים.

49 כאמור, ר"ד אופנהיים החזיק בספרייתו גם את כ"י 326, כפי שתואר ברשימת הספרים שבספר רשימה תמה, דף כא ע"א, אות ש"ן. "שו"ת מהחכם מהר"מ יהודה עבאס מובא בשו"ת תורת חסד סי' כג כ"י ספרד". תיאור זה מופיע בשינויים קלים בשער של כ"י 326, שהועתק כנראה מרשימת הספרים הנוכרת.

50 מידות: כ-21.7 × 15.8 ס"מ.

(בחתומת ידו); ב' תשובות של ר' יהודה חביליו (התשובה השנייה היא בחתימת ידו); ר' אהרן הכהן פרחיה (בחתומת ידו) ור' חיים בנבנשת. תשובות של חכמים שאינן אוטוגרפים הועתקו בכתובת ידו של רמ"ע. לשלושים ושתיים מהתשובות הנ"ל, יש מקבילות חתומות בכ"י 326 (לחלקן יש יותר מגרסה אחת חתומה).

1. ב. כ"י 326

בראש כתב היד⁵¹ נוסף שער מאוחר [דף א2], בכתובה ספרדית בינונית, ובו כתוב:

שו"ת מהדיין המצוין הנ"מ [= הנכבד מאוד] משה יהודה עבאס. בשו"ת תורת חסד סי' כג⁵² אומר וז"ל: ראיתי מה שהשיב על השאלה הח' [כס] השלם הדיין המצוין כמהר"ר משה יאודה עבאס נר"ו ע"ש.⁵³

כתב היד כולל חמישים ושבע תשובות (כולל תשובות שלהן מקבילות בכ"י 470; 33—חתומות; 24—שאינן חתומות). ארבעים ושבע תשובות מרמ"ע (30 בחתימת ידו); תשע תשובות מחכמים אחרים (4 מהן חתומות): ר' יוסף טייטאצק,⁵⁴ ר' רפואה שלום (בחתומת ידו), ר' שמואל עדילה, ר' דוד קונפורטי (בחתומת ידו), ר' דוד בן פנחס הכהן (בחתומת ידו), ר' חסדאי הכהן פרחיה, ר' יהודה חביליו (שתי תשובות בחתימת ידו), ר' אהרן הכהן פרחיה.

בכמה מתשובותיו של רמ"ע נראה בבירור שהוא הגי' אותן זמן רב לאחר שכתבן, והוסיף בשולי הגיליון הערות.⁵⁵ בגב הכריכה נוספה מדבקה בכתובת יד אשכנזית: "שו"ת מן הרב י' משה יהודה עבאס כ"י ספרדי". בשעת כריכת הדפים נחתכו הקצוות ויושרו בצורה אחידה, כתוצאה מכך נפגעו כמה הערות שבשולי הגיליונות.

2. כ"י כסא כבוד—פירוש על מסכתות קטנות

ר' משה יהודה עבאס הוא כנראה החכם הספרדי הראשון⁵⁶ שכתב פירוש על ד' המסכתות הקטנות. הפירוש "כסא כבוד"⁵⁷ נמצא בשני כתבי יד שנכתבו בכתובת ידו:

- 51 מידות: 14.6 × 20.8 ס"מ. על הכריכה הפנימית שבסוף הספר נרשם: pp. 275–282 taken out and bound separately" [16. IX. 1949 A72B]. בשנת 1949, בעת כריכת הספר, הופרדו דפים אלו (משום גודלם; מידות הדפים: 19.2 × 27.1 ס"מ; 33 שורות) ונכרכו בכריכה נפרדת בכ"י Opp. 326/2. דפים אלו כוללים תשובה אחת שיש לה גרסה מקבילה בכ"י 470 בסי' טו [דף 84–88].
- 52 כ"י 326 דף 114–121 (גליק חמודות מצרים [ב], סי' יט).
- 53 נוסף שם בכתובת ידו של הספרן "וגם תמצא באוצרות חיים 1–470 (793) Mich".
- 54 תשובה זו אינה שייכת לקובץ תשובות רבינו וכנראה שרבינו העתיק אותה לצרכיו ומשום מה השתרבבה לקובץ. התשובה סומנה אצלנו כנספח.
- 55 כמו למשל בדפים 199–200א (דפים אלו בולטים מכריכת הספר ואינם חתומים בצורה אחידה כשאר דפי הספר).
- 56 חכמים ספרדים נוספים שכתבו אחריו פירוש למסכתות הקטנות הם: ר' חיים יוסף דוד אזולאי (ירושלים, תפ"ד-תקס"ו), "כבר לאדן" ו"כסא רחמים"; ר' יהודה נג'אר (תוניס, נפטר בתק"ץ), "שמחת יהודה"; ר' חיים פלאג', "עיני כל חי".
- 57 ראשי תיבות: כלה, שמחות [אבלות], סופרים, ודרך ארץ [כבוד]. החיד"א, בספרו שם הגדולים, בערך יהודה עבאס (אות נג), פירט את שמות החכמים שהסכימו לספר:

- א. כ"י ספריית מונטיפיורי (Ms. 64); 81 דף, כולל פירוש לארבע המסכתות הקטנות. הגיליונות גדושים בהערות שוליים ויש בכך ללמד כי רבינו בחן ובדק את חיבורו פעמים אחדות ובכל פעם חזר, הוסיף ותיקן.⁵⁹
- ב. כ"י הספרייה הבריטית (Or. 5009); 94 דף. כתב היד אינו כולל פירוש למסכת דרך ארץ. בהקדמת הספר מופיע שיר באקרוסטיכון "משה יהודה עבאס". רבינו טרח והעתיק את חיבורו מכ"י מונטיפיורי לכ"י זה, והוסיף בתוך הפנים את ההערות הרבות שבשולי גיליונות כ"י מונטיפיורי.⁶⁰

1. ר' יונתן גאלנטי (הרב יג"ן), מחכמי צפת. בשנת ת"י"ב יצא בשליחות למצרים ומשם נסע לתורכיה ושהה בה בין השנים ת"ו-ת"ט (בשנת ת"ט ביקר בתיריה ושם כתב כמה מתשובותיו). הוא חזר לצפת ונפטר בה בשנת תל"ח (ראו עליו פוזילוב, עמ' 64–66). 2. ר' יהודה שאראף, מחכמי מצרים. בשנת ת"ה למד בישיבתו של ר' אברהם סכנדי בקהיר בחברת ר' דוד קונפורטי. בשנת תכ"ג היה ברמלה, ובשנת תכ"ה חזר למצרים ומשם יצא לעזה כדי להיפגש עם נתן העזתי ולבדוק מפיו את השמועות. לאחר מכן יצא לתורכיה כדי להיפגש עם שבתי צבי, בדרכו נלקח בשבי והוחזק במלטה. לאחר שנפדה (לאחר תכ"ט לערך), חזר כנראה למצרים. בשנת תל"א היה במצרים בשנת תל"ב שהה באדריאנופול במחיצתו של שבתי צבי. כנראה שבשנת תל"ג יצא לאיטליה והתגורר בליוורנו עד לפטירתו בשנת תל"ה. (ראו: תמר, לביור, עמ' רמא; בניהו, אגרות ר"ש אבוהב, עמ' 38; על השנים שבהן היה במצרים ראו בניהו, דור אחד בארץ, עמ' שע-שעד). 3. ר' שלמה [נסיים] אלגאזי, נולד בברוסה (Bursa) סמוך לשנת ש"ע. למד שם אצל אביו ר' אברהם, ואצל ר' יוסף גאנסו. מברוסה עבר לגאליפולי (Gelibolu) ושם למד אצל ר' יוסף ששון ור' מאיר די בוטון. בשנת ת' שהה בקושטא וכנראה למד אצל ר' יחיאל באסאן. בשנת ת"ו לערך עבר לאיזמיר ויסד שם ישיבה. בין תלמידיו היו חתנו ר' אהרן לפפא, ר' חיים ן מנחם אלגאזי ור' דוד קונפורטי. סמוך לשנת תל"ג עלה לארץ ישראל. הוא התגורר בירושלים, אך שהה לעיתים גם בשכם וחברון וכן היה במצרים ובאלכסנדריה. נפטר בין השנים תמ"ד-תמ"ח (ראו עליו: בניהו, חכמי ירושלים, עמ' שד-שה; שפיגל, אלגזי, עמ' 117–123). 4. ר' יהודה חביליון, נולד בירושלים. בשנת ת"ח כנראה שהה בצפת ובשנת תכ"א היה בירושלים. משנת תכ"ג היה רבה של כיאו (Chio) לאחר זמן עבר למצרים והיה לרבה של אלכסנדריה. בשנת בשנת תנ"ב עלה לחברון, ובשנת תנ"ז חתם שם בראש רבני חברון על פסק דינו של ר' אברהם ישראל זאבי בעניין תנאי בגט. נפטר לפני שנת תס"ד (ראו הבלין, ר' אברהם הלוי, עמ' 250–258). 5. ר' שמואל ויטאל, נולד בשנת שנ"ח בדמשק. ביקר במצרים לפני שנת ת"ה. בשנת תכ"ד לערך עבר להתגורר במצרים, ונפטר שם בשנת תל"ז. 6. ר' דוד גרשון, נולד סמוך לשנת שעה. רבה של רשיד משנת ת"ג. בשנת תכ"ח לערך ביקש מרמ"ע חוות דעת הלכתית בעניין עגונה. נפטר בין השנים תס"ד-תס"ו. החיד"א החזיק בכ"י "כסא כבוד" של רבינו.

- 58 על פי קטלוג הירשפלד, עמ' 14 מס' 64, ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) היה אחד מבועלי כ"י מונטיפיורי (וראו שם הגדולים, ערך יהודה עבאס). כ"י זה נמצא עתה באוסף רובינס שבספריית אוניברסיטת ברקלי ומספרו הוא: Ms. Robbins 273. כתב היד היה באוסף שז"ח הלברשטם (מס' 346), נמכר לאחר מותו (1900) לספריית מונטיפיורי שברמסגייט (Ramsgate, Kent) שבבריטניה, משם הועבר לאחר זמן לספריית Jews' College שבלונדון. בשנת 2004 נמכר במכירה הפומבית של "סותביס" לאוניברסיטת ברקלי (לתיאור כתב היד ראו באתר "סותביס").
- 59 המהדורה שבכ"י מונטיפיורי קדמה למהדורה שבכ"י Or. 5009 שבספרייה הבריטית. ההוספות בגיליונות שבכ"י Or. 5009 אינן מופיעות בכ"י Ms. 64, מאידך גיסא ההוספות והתיקונים שבגיליונות שבכ"י זה, מופיעים כולם בפנים שבכ"י Or. 5009.
- 60 כתב היד היה באוספו של מוכר הספרים פישל הירש (נפטר בברלין ב-5 ביוני 1896) ונרכש ממנו על ידי המוזיאון הבריטי ב-13 באפריל 1896.

הדף הראשון של ההקדמה חסר ונמצא בכ"י גינצבורג 1614 [ראו נספח א].⁶¹ רבינו מפרט שם את המקורות שעליהם התבסס בפירושו. כיוון שהראשונים לא פירשו את המסכתות הקטנות, הוא נאלץ להביא את לחמו ממרחק, והוא איתר בתלמודים (בבלי וירושלמי) סוגיות ומימרות מקבילות שהתפרשו על ידי הראשונים על אתר, והסתייע בהן לפירושו. לצורך עבודתו הוא נוקק לספרים רבים, אך אלה לא היו מצויים בביתו.⁶² בהקדמה לספר הוא כותב כי חסרו לו אפילו ספרי יסוד כמו תלמוד וספר הטור. כדי לכתוב את פירושו הסתייע בספרייתם של שני חכמים, ר' שמואל חיון⁶³ ור' יהודה מר עלי:⁶⁴

בהיותי מאסף לכל המחנות נבהלתי שלא הייתי בידי לא תלמוד ולא טורים, והכין לי האל שני בתים מנאמני אהבתי, צנתרות הזהב, לנבון וחכם כה"ר שמואל חיון יצ"ו ולאחי וראש מזה בן מזה מחסותא דבבל, חכם שלם בכל גור אריה יהודה מר עלי נר"ו, שהחזיקו שניהם ידי בספריהם בכל המצטרך.

ברשימתו (Ms. Guenzburg 1614), רבינו מציין את הספרים בהם השתמש להכנת פירושו והם: רש"י ותוספות על התלמוד, פירושי הר"ף, הר"ן, הרא"ש, הראב"ד, הרשב"א והרמב"ן. ספרי פוסקים: סמ"ג, סמ"ק ורבינו ירוחם. וכן ספרי שו"ת: מהרי"ק, רד"ך, מהר"י בן לב ומהר"י ן' חביב. יש והוא מביא שמועה בשם האר"י כמו: "ואני הצעיר שמעתי משם האר"י זלה"ה שרמוז בתורה בפסוק שמלת"ך ל"א בלת"ה ר"ת [=ראשי תבות]: שע"ת מית"ה לובשין תכריכין, כ"ן לובשים אותם ב"עת [יד] ל"בא ת'חיית ה'מתים. כן שמעתי מפי ת"ח" (כ"י Or. 5009, דף 39ב שו" 1-3).

פרשנותו מצטיינת בצניעות ובענווה רבה, הוא אינו מסתיר מהקורא כי נעלם ממנו פירוש של מילה או של מונח. כמו בכ"י Or. 5009, דף 32א שו" 11-12: "וחקרתי מאד ופשפשתי לידע

61 להלן, עמ' 491.

62 על מחסור בספרי הלכה בסיסיים הוא מתאונן רבות גם בתשובותיו—ראו למשל: בס"ב ב [דף 6ב, שו" 9]: "לא ימצא אתי שום ספר קטון או גדול אפילו כהדין דרדקי דבי רב ... בהיותי נודד ללחם ממקום למקום". או, ס"ד ד [דף 27ב, שו" 4]: "וידינני מעכ"ת לכף זכות כי לא נמצא אתי הרמב"ם זלה"ה".

63 לפי שעה לא ברור מיהו ר"ש חיון זה. הוא בוודאי אינו ר' שמואל חיון, בעל שו"ת בני שמואל (נכדו של מהרשד"ם), או אחד מצאצאיו, שכן הוא נפטר בשנת שס"ח ולא השאיר אחריו צאצאים (ראו עמנואל י"ש, מצבות שאלוניקי, עמ' 187, מס' 425; וראו שם נוסח מצבתו: "לא נשאר אח ובן לו"; מולכו, מצבות, עמ' 192, מס' 596; עמנואל י"ש, גדולי שאלוניקי, עמ' קפו-קפז). ייתכן ור' שמואל חיון הנזכר בדברי רבינו היה מבני משפחתו של משה חיון במצרים (ראו בניהו, מפנקסיהם, עמ' ל-לא [= בניהו, שמועות שבתאיות, עמ' תעא]), שר' משה חיון ובנו נחמיה חייא התעכבו במצרים שש שנים, כנראה בין השנים תכ"ח-תל"ד, בדרכם לארץ ישראל. רבינו נעזר בספרייתו בין השנים הנ"ל (ואפשר שחלק מבני משפחת חיון נשארו במצרים). הדעת נותנת שכאשר רמ"ע כתב את חבורו "כסא כבוד" הוא שהה במצרים, שהרי באותה עת הוא גם נעזר בספרייתו של ר"י מרעלי (ראו הערה הבאה) שהיה תושב מצרים.

64 ראו עליו למדן, תיקון סופרים, עמ' 21-23. הוא נפטר לאחר שנת ת"מ (ראו שם, עמ' 23, על דפים מכתיבת ידו בעותק של ספר שנכתב בשנת ת"מ). שנותיו חופפות פחות או יותר לשנותיו של רמ"ע. וראו גם גליק, שרידי תשובות קמברידג', ב, עמ' 722; גליק, שרידי תשובות אדלר, א, עמ' י.

מהו בריתו⁶⁵ ולא ידעתי מהו בריתו. והמעין עיין ויראה הבנת בריתו; או שם, בדף 37 ש' 28: "אמר הכותב לא מצאתי גלוי דין זה של פותח⁶⁶ בשום מקום". וראו ביחוד שם, דף 66א ש' 22: "אמר הכותב כמה יגיעות יגעתי להבין זאת ההלכה ולא הבנתי, לכן אמרתי השתיקה היא טובה". פעמים, רבינו מוצא לנכון להודיע לקורא שמחמת שזמנו דחוק, לא עיין כראוי בעניין מסוים.⁶⁷

מאידך גיסא הוא אינו נרתע מלתמוה ולהקשות בלשון רכה ומעודנת על דברי ראשונים ואחרונים.⁶⁸ הוא גם אינו נמנע מלהעיר על נוסח מוקשה שבמסכתות הקטנות. פעמים, לאחר דרישה וחקירה, הוא מציע תיקוני נוסח או שמצביע על נוסחים עדיפים, או מפנה לנוסחים אחרים שבכתבי יד או בחיבורי הראשונים.⁶⁹

כשנודמנה לו הלכה שכבר נכתבה ונתפרשה ושוב חזרה ונשנתה ללא צורך, הוא לא נרתע מלהעיר שיש למוחקה.⁷⁰ כאשר נראה לו שבטקסט מסוים יש מן הגזומא, הוא נוטל חירות

65 הנוסח שהיה לפניו אכן היה משובש ובמקום "בצידו" היה כתוב "בריתו" (ראו מסכת שמחות, פ"ח ה"ז: "ונותנין דיותו וקולמוסו בצידו").

66 אף כאן נזדמן לרבינו נוסח משובש ובמקום "פוחח" נכתב "פותח" (ראו מסכת שמחות, פ"ט ה"ח: "פוחח אינו קורע").

67 ראו שם, דף 46א ש' 6-7: "זה המעשה הובא ללמדנו מוסר ותוכחת. ובאפס פנאי לא שמתי לבי לדרוש אלו הפסוקים ולראות הקשה שיש בזה המעשה. ובעזר השם לא אשיב ידי [מ]לדרשם כי לאלדי הטובה עלי".

68 ראו כ" Or. 5009, דף 21ב ש' 24-25: "ואני בע"ד [= בעניות דעתי] נפלאתי עד מאוד על בת"ה [= בעל תרומת הדשן] זלה"ה ולא מלאני לבי לחלוק על דבריו והמעיינים יע"ש [=יעיניו שם]; שם, דף 38א, ש' אחרונה—דף 38ב ש' 5: "ועוד כתב שכתב הרב המגיד בסוף ה' תעניות ... ואני בע"ד [= בעניות דעתי] נקשתי מאד בלשון ה"ה [=הרב המגיד] זלה"ה שכתב ... ואנכי עפר ואפר ולא בינת אדם לי לא ידעתי אכנה במה שהקשה והמעין יעין ויצילני משיגאות"; שם, דף 54א ש' 39—דף 54ב ש' 1: "ועיין בכתבים של בעת"ה [= בעל תרומת הדשן] ז"ל בס"ג צ"ג וכתב ... ותמהני מאד איך לא שת לב לדברי הרמב"ם זלה"ה"; שם, דף 59ב ש' 33-34: "ואני אומר איני מבין תשובת הראב"ד זלה"ה שהרי הרמב"ם זלה"ה כן כתב והכי גרסינן".

69 ראו שם, דף 4א ש' 20: "מצאתי בספר כתיבת יד נסחא אחריןא"; שם, דף 30ב בתוספת שבשול הימני: "וזאת נסחת הגמ' האמיתית"; שם, דף 31א ש' 21-22: "אמר הכותב בדפוס בתלמוד זאת הממרא מלאה שיבושים, ואין הלשון נופל על הלשון. וזאת הנסחא מצאתיה בספר תורת האדם וכן בטור יע"ש"; שם, דף 31ב ש' 8-10: "אמר הכותב בע"ד [= בעניות דעתי] זאת הנסחא משובשת כשיעין המעיין היטב, אבל מצאתי ספרים אחרים וכתוב ... ובעיני זאת הנסחא ישרה בעיני"; שם, דף 55ב ש' 6: "זאת ההלכה בדפוס היא משובשת והנה לך ההלכה"; שם, דף 72ב ש' 23-24: "זאת ההלכה מצאתיה האמיתית וכן היא"; שם, דף 80ב ש' אחרונה—דף 81א ש' 3: "נל"ע שהוא יד וזאת היא הנסחא האמיתית וכן היא"; שם, דף 80ב ש' אחרונה—דף 81א ש' 3: "נל"ע שהוא טעות גדול בדפוס ... ונר[א]ה לע"ד שזאת הנסחא משובשת ... ונסחת הרמב"ם זלה"ה היא אמיתית כנסחת הגמ' [רא]"; שם, דף 86ב ש' 1-2: "אמר הכותב אחר עמל וטורח וכמה יגיעות עד שמצאתי נסחא אמיתית. שבדפוס כתוב ... ומצאתי להרא"ש זלה"ה נסחא אמיתית".

70 ראו שם, דף 59א ש' 38-39: "אמר הכותב כמדומה לי שזאת ההלכה כולה מיותרת משום שכל זה מפורש למעלה, ובזאת ההלכה אין כל חדש כאשר יראה המעיין"; שם, דף 65א ש' 29-30: "זאת ההלכה מפורשת עם שלמעלה וכמעט שלא הייתי רוצה לכתובה, אלא שיראתי שלא תרוקן גולגלתי ויראתי מפני האף וכתבתיה". ביטוי דומה מופיע גם בדף 88א ש' 18-23: "אמר הכותב בראותי כי מכאן ואילך עד סוף המסכתא, שהם כ"א פרקים, הכל הוא מנהגי התפילות מזמן קדמון, כל א[חד] וא' כפי מנהג מקומו ואין בהם שום חדוש, עם כל זאת יראתי שלא ירצצו את מוחי לעה"ב [=לעולם הבא] לכן העליתי לשונם לבד על ספר ולא יגרעו מהמסכתא. וה' יגמור

לעצמו שלא להעתיק את הקטע. אולם הוא מקפיד שלא להסתיר או להעלים זאת מהקורא, ומצטדק על כך. וכך כתב בסוף מסכת סופרים:⁷¹

אמר הכותב בראותי ההלכה ה' שהיא מעשה שעושה לאברהם גדול מהענקים, גוזמא בלי שום חידוש, לא כתבתיו ... והלשון פה משונה עד מאד ולא מלאני לבי לשנותו וה' יגמור בעדי אנס"ו.

כאשר רבינו מתלבט אם להגיה את הנוסח שלפניו על פי סברה, הוא מקפיד לשתף בלבטיו את הקורא.⁷²

מתי נכתב "כסא כבוד"? קשה לדעת במדויק. בכתבי היד אין קולופון ולא מוזכר אף ברמזה תאריך כלשהו. סביר להניח שרבינו סיים את כתיבתו ברשיד לאחר שנת ת"ג, השנה בה ר' דוד גרשון (שהוא אחד מהמסכימים) הגיע לכהן שם כרב, ואולי יש לאחר אף לאחר שנת תכ"ח.⁷³

3. ספר קול יהודה

כשנחה על רבינו הרוח, שלח ידו בשירה. רבים משיריו הם מכתמים ואיגרות מחורזות ששיגר לידידים, חכמים או נדיבים שתמכו בו. על ספרו "קול יהודה" למדנו מאזכורו בהקדמה לפירושו "כסא כבוד", החיבור כלל כנראה רננות ושירי קדש לצד מבוחר משירי החול ומכתמים שכתב לידידיו, מוקיריו ותומכיו. בראש כ"י גינצבורג 1614,⁷⁴ הוא כותב:

{אש} שם בפי ניב ומבטא להללו ולשיר לְשִׁמּוֹ בַּכ"ד מיני רננות כאשר יראה [...] בספרי אשר חברתי וקראתיו קול יהודה⁷⁵ להודות ולהלל לשבח לפאר לרומם ולקלס למי שעשה עמדי תילי תילים חסדים.

בעדי ובעד כל ישראל, וכל הקורא ומגיה איזה טעות יבורך מפי עליון, ואל יאשימני אם כה ימצא שום טעות, אלא ידין אותי לכף זכות והשם ישלם פעלו.

שם, דף 93א.

ראו שם, דף 22א שו' 24–25: "וכמעט אומר שכפי כל אלו הלשונות, שנפל כאן טעות וצריך להיות 'מוחרם' והמעין יעין". לאחר שורות אחדות (שו' 27–28) הוא משנה דעתו ומכריע: "זאת הברייטא לא שייכא אלא אמנודה ולכן לא מלאני לבי להגיה למעלה במקום 'מנודה' 'מוחרם' והמעין יעין". וראו גם שם, דף 35ב שו' 9–10: "וכמה יגיעות יגעתו לתקן זאת הנסחא ולא עלה בידי, ויראתי להגיהו אולי מקוצר ידיעתי הוא שלא הבנתיו".

ראו לעיל, סוף הע' 63.

ראו להלן, נספח א, עמ' 491.

על אזכור ספרו "קול יהודה" בשיריו "לבי למחוקקי ישראל" שבכ"י תקון שבתות ראו להלן לאחר הע' 84.

4. כ"י תקון שבתות

החיבור⁷⁶ כולל אנתולוגיה של מבחר פיוטים מגדולי הפייטנים שקדמו לרמ"ע, פרי עבודתו של רבינו ור' יצחק חביב. לא מצאנו בחיבור זה פיוטים שרמ"ע חתום עליהם או מיוחסים לו,⁷⁷ מלבד הקדמה ושיר פתיחה. על מטרת החיבור כותב ר"י חביב בהקדמה [דף 2א] כך:

אמר הצעיר ... יצחק בן לאדוני אבי החכם הנעלה כמה"ר אליעזר חביב נר"ו,⁷⁸ בהיותי משתעשע באהבת החכם הנעלה נעים זמירות ישראל כמוה"ר משה יהודה עבאס נר"ו, עלה בלבנו לחבר ולכתוב ולחתום על ספר, כל אמרי אבותינו הקדושים אשר בארץ המה, אשר חברו ... על מקדש ה' והיכלו, ועל ירושלם וציון ערי הקדש. וטרחנו יגיעות רבות עד מצא זעיר שם זעיר שם נפוצות ומפוזרות מחוקות ומטושטשות ... וזאת היא ההקדמה אשר תקן ויסד החכם הנעלה נעים זמירות ישראל, כמה"ר משה יהודה עבאס נר"ו, אשר הוא אזור כגבר חלציו, והוסיף כח על כחו ברוב חולשתו,⁷⁹ והוציא גם הוא את אשר אתו החוצה אל העין ויען ויאמר ...

[מכאן ועד סוף ההקדמה באים דברי רמ"ע]:

לבי לחוקקי ישראל ...

לבי לעשות לירושלם קינה ומספד, חמד ואוה לבכות את השרפה שרפת בית ה', מדי חדש בחדשו ומדי שנה בשנה. ותען נפשי ותאמר, הטוב לך כי תעשוק להבאיש יגיע כפיך, כי יאלץ עונך⁸⁰ פיד ושפתך יענו בך,⁸¹ ואין לך לעמוד בפני גדולים. לכן תרתי בלבי ללקוט אמרי צדק מהראב"ע זלה"ה, ומכל גדולי משפחתי, ומהרב יעקב גומל זלה"ה,⁸² להביאם אל הספר בעט ברזל ועופרת. ויראו העמים והשרים את יפים,⁸³ ובתוכם תכנתי גם אני מילין על יהודה ועל ירושלם ... ופי פציתי בשירתי ... [דף 3א–3ב]

אשחר אל שחרים וערבים, בשירים הלבבות הם משיבים ... מלאני לבי לעמוד בין גדולים, ביקר הם, וחביבים מבוני לב אשר עמדו והיו ברן יחד מאד, לאל קרובים. צרפתים כצרוף כסף⁸⁴ מזוקק, בפיוטים ותוכחות חטובים, קראתימו בשם אל, קול יהודה, וחברתים במנין נחשבים ... שאו עין בתוכחות ... אשר חבר ויסד ... ואברהם

- 76 כ"י שוקן SL-1-25 (מ"י 5385, מתכ"י סרט 45350), כתיבה מזרחית, המאה ה"ז.
77 אמנם בכתב היד מופיעים פיוטים החתומים בשם "משה", ובראשם אף נרשם כי הפיוט הוא לה"ר משה ז"ל, ר' משה זה קרוב לוודאי אינו רבינו.
78 ר' יצחק ב"ר אליעזר חביב (נזכר בשו"ת יד אהרן, ח"ב, אבן העזר ח"א, נאספות, סי' ט, חתום כעד לפני בית דין שבגליפולי) הוא ככל הנראה ממשפחת ר' שמעון חביב, רבה של גליפולי.
79 נראה שבעת כתיבת ההקדמה רבינו סבל מחולשה, כנראה מחמת זקנותו המופלגת.
80 איוב טו, ה.
81 שם טו, ו.
82 כנראה חכם איטלקי. נזכר בפירוש "מנחת שי" לר' ידידיה נורצי, בראשית ב, כב.
83 על פי אסתר א, יא.
84 על פי זכריה יג, ט.

ועזרא שמו הוא ... הלא תוכם לעבאסים רשמתי' [ס], אשר המה בגן עדן ויושבים ... והרב יעקב גומיל בצחות לשונו הן ידומה בלהבים

5. קובץ שירים ומליצות ששיגר משה יהודה עבאס למשוררי וחכמי דורו כתב היד ms. Opp. add 8° 58 שבספריית הבודליאנה (56 דפים בכתיבת ידו של רבינו).⁸⁵ כולל ארבעים ושלוש איגרות פיוטיות שכתב רבינו לעמיתיו.⁸⁶ את רוב האיגרות חתם בשם "יאודה עבאס". אחדות מהן חתם "משה יאודה עבאס". מספר איגרות כתובות בכתיבת ידו אך ללא חתימתו. להלן תיאורי תוכן האיגרות כפי שמובא בדפי הספר, מהם ניתן ללמוד על קשריו הענפים של רמ"ע עם חכמי דורו:

- דף 2א: זאת ההלצה שלחתי אותה אל החכם השלם הרב הכולל מוהר"ר חיים שבתי על ענין אשר לא ראיתי נדבת ק"ק אשר התנדבו.
- דף 2ב: אחרת אשר שלחתי אל האשל הגדול הכהן הגדול כמוהר"ר אשר הכהן נר"ו על הענין עצמו.
- דף 3א: ... אשר שלחתי אל החכם השלם חסיד ועניו כמוהר"ר אברהם מוטל נר"ו.
- דף 4א: ... ועל רוב הבלי במלולי נשאתי משלי ואומר כמהללי אחרת אשר שלחתי אל החכם השלם החסיד ועניו הדיין המצויין כמוהר"ר שלמה לבית הלוי נר"ו על הענין עצמו.
- דף 4ב: למרי ועטרת ראשי הרב הכולל כמהר"ר מרדכי קלעי נר"ו כשנפטרה זוגתו מב"ת אחרת לנ"ז נר"ו על הענין עצמו.
- דף 6א: עוד אחרת שלחתי למורי הנז' על אשר כי הבאים אחרי עברו לפני ולקחו קודם ממני הנדבה.
- דף 6ב: מליצה זאת שלוחה מאתי אל החכם השלם כה"ר שמואל ברוך נר"ו על אשר שלחני בחופתי גרו"ש מלא שלחתי ידי בעיטי להשיבו בחן ובחסד.
- דף 7א: אגרת אשר שלחתי לאישקופיא אל החכם השלם כמה"ר יוסף חנדאלי נר"ו על מריבה אשר נפלה בין זוגתי ובין ה"ר משה פראנקו יצ"ו על גביית כתובתה אשר שלח לה לאמר שיגבה אותה מבית קדש אשר הייתי דר בה.
- דף 8ב: רן ושירה בשפה ברורה שלוחה מאתי לאחי נאמן אהבתי כה"ר יצחק די ליאון נר"ו תושב מצרים מקושטנדינה כששמתי פני העירה שלונקי בשיר שפה וניב יפה.
- דף 10א: שיר ומכתם שלוח מאתי להר' רחמים מרזוק תושב מצרים קודם בואי פה שלונקי.
- דף 11א: עוד תכנתי ושלחתי לנו' בהיותי בארץ מצרים על אשר חשבו מזימה סרני העיר להאבידני, באלפא ביתא מתיבות ח"י ח"י.
- דף 13א: מנחה ורן אשר שלחתי בהיותי בתוך מצרים אל השר המרומם כה"ר אהרן בירב נר"ו.

85 בכ"י אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאואר מס' 2580 (מס' כ"י במתכ"י F 22283). לתיאור כתב היד ותוכנו ראו ולנשטין, עבאס, א, עמ' 54. מידות: 14.1 × 9.7 ס"מ. כתב היד כרוך בכריכת בד ירוקה. על שדרת הכריכה נרשם באותיות מוזהבות: JUDAH ABBAS BENJAMIN OF TOLEDO [התוספת BENJAMIN OF TOLEDO, מתארת את ב' העמודים האחרונים [457-57], מיזמנו של בנימין מטודלה, הכתובים בכתיבת יד אחרת].

86 כמה מהאיגרות והמכתמים פורסמו במאמריו של ולנשטין—ראו לעיל, הע' 10.

- דף 15א: עוד שלחתי לגביר נעלה לתהלה הר"ר חיים תלמיד נר"ו.
- דף 16א: עוד שלחתי לאחי נאמן אהבתי כה"ר יצחק דיליאון יצ"ו מקושטנדינה למצרים כששמתי פני נגד שלוניקי וירט הדרך לנגדי נשאתי קול להודיעו.
- דף 17א: שירה מפוארה אשר שלחתי אל החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר מאיר די בוטון נר"ו על אשר רצה לחזות כתב מעשי ידי.
- דף 18א: שירה וזמרה אשר שלחתי אל החכם השלם המרומם כמה"ר חזקיה רומאן נר"ו אשר הפליא חסדו עם אדוני אבי.
- דף 20א: ואחר בא אלי תשובתו קמתי בעז ותעצומות לשובב נתיבות לשבת לו.
- דף 22א: עוד שלחתי אל החכם השלם כמה"ר יוסף חנדאלי נר"ו על ענין הנ"ז לעיל ולא השיב תשובה.
- דף 23א: ויהי ביום א' בבוקר בא בא [!] אלי שירה וזמרה מעלפת ספירים מהחכם השלם כמה"ר חזקיה רומאן נר"ו מחרוז לי מר"ת אל דרך האלפא ביתא, וזאת תשובתי אליו מחרוז ב"י בא"ב.
- דף 24א: עוד שלחתי אל החכם השלם הדיין המצויין כמה"ר פאלקון נר"ו משלונקי.
- דף 25א: אגרת בשירה אשר שלחתי אל החכם השלם כמה"ר יהודה עוזיאל נר"ו על אשר חדל זיו תארו לראות ימים.
- דף 26א: אגרת אשר שלחתי אל החכם השלם כמה"ר משה מאיו נר"ו בשמעי את שמעי [!] הטוב.
- דף 28א: עוד שלחתי אל החכם השלם כמה"ר חזקיה רומאן נר"ו אשר חלה מעט חליו.
- דף 29א: עוד שלחתי לאהובי יקר רוח כה"ר יצחק די ליאון יצ"ו לאהבן [!] השואל כמה"ר אליה ויטאץ יצ"ו.
- דף 31א: כתב אשר שלחתי להגביר כה"ר שמואל בורגויש יצ"ו כשהלכתי לרודיש לדרוש בק"ק יע"א ועברו ימים ולא ענו שום דבר.
- דף 32א: שיר אשר שלחתי אל החכם השלם כמה"ר מאיר יצחקי נר"ו אשר פרחו ציצים לבנים בזקנו ויסד שיר הוא וכראותי מתיקות ניב לשונו פציתי ואמרתי.
- דף 33א: אגרת אשר שלחתי אל החכם הנעלה כה"ר יצחק אריזה יצ"ו ברודיש.
- דף 34א: ספר אמרי שפר אשר שלחתי אל החכם המרומם הרב הכולל הדין המצויין כמה"ר יום טוב ק' יעיש על אודות אשר עשקני לוחץ.
- דף 36א: עוד לנ"ז על הענין עצמו.
- דף 38א: כתב אשר שלחתי אל החכם השלם כמה"ר יהודה עוזיאל נר"ו לבקשת החכם השלם כמה"ר זרחיה גוטה נר"ו.
- דף 40א: למרי ועטרת ראשי הרב הכולל כמה"ר קלעי נר"ו משנפטרה זוגתו מב"ת.
- דף 41א: עוד בהיותי בארס צובה שלחתי לשי ומנחה לחכם המרומם כמה"ר משה הררי נר"ו יזכרהו השם לטובה ויעזרהו ויברכהו בשבתו ובקומו ויתן אויביו הקמים עליו נגפים לפניו והוא יעלה למעלה ראש.
- דף 42א: עוד שלחתי להחכם הנעלה שרש היחס והמעלה כמה"ר יעקב הכהן נר"ו.
- דף 43א: עוד שלחתי לחמד בחורים החכם הנעלה כה"ר אברהם שניאור יצ"ו.
- דף 45א: שלחתי אל החכם הנעלה כה"ר עילי אסיאס נר"ו.
- דף 45א: עוד שלחתי אל החכם השלם כמה"ר אברהם מלמד נר"ו.
- דף 46א: עוד לנ"ז.

דף 46ב: שלחתי אל ה"ה כה"ר שבתי מימון יצ"ו.

דף 47א: שירה אשר תכנתי לנפשי הענוגה.

דף 48ב: עוד שלחתי לגביר ומרומם.

דף 49א: עוד שלחתי אל החכם השלם כמה"ר אברהם היכני נר"ו בערבי פסחים.⁸⁷

דף 52א: עוד שלחתי.

6. מפתחות לשו"ת מהר"י בן לב

מתשובת רבינו [כ"י Mich. 470, דף 28א, סי"ד, שו" 11-10], משתמע שהוא הכין מפתחות לשו"ת מהר"י בן לב. וכך השיב בתשובתו לר' רפואה שלום על שהעיר לו שכביכול לא חש לדברי מהריב"ל בעוד שהוא העמיק רבות בתורתו:

ואפילו בקטן שבכולם מכ"ש עם מוהר"י' לב זלה"ה, חס וחלילה ומה גם כי בחיי ראשי מנעורי ועד עתה, כל יגיע כפי לא היתה אלא עם מוהר"י' לב זלה"ה נפשי ונשמותי דבוקים בו והראיה המפתחות אשר עשיתי על ספריו הנחמדים [ההדגשה משלי ש.ג.] כי כמעט כל תשובותיו חקוקות על לוח לבי.

מה הניע את רבינו להתמיד בלימוד שו"ת מהר"י בן לב? אמנם בתקופתו גדולי החכמים הרבו לעסוק בשו"ת מהר"י בן לב,⁸⁸ אבל מדוע טרח טרחה מיוחדת בהכנת מפתחות חדשים ומפורטים? ייתכן שהיה זה בהשפעת מורשתו של ר' שלמה לבית הלוי הזקן משאלוניקי, שהיה תלמידו של מהריב"ל ועסק רבות בתורת רבו.⁸⁹ הוא אף ערך את המפתחות לשו"ת מהר"י בן לב, ח"א, קושטא [ש"כ שכ"ה]. אפשר שנכדו, ר' שלמה בית הלוי,⁹⁰ שהיה כנראה אחד מרבותיו של רמ"ע בשאלוניקי, שיכנע אותו להשלים את עבודת זקנו, ולשפר ולשכלל את המפתחות.

לאחרונה מצאנו בכתבי גניזת קהיר שבספריית כ"ח בפריס, דף בודד (כ"י IHC.42), שאמנם זוהה בעבר כקטע ממפתחות לשו"ת מהר"י בן לב, אבל לא זוהה מי הוא הכותב. לאחר בדיקת כתיבת היד זיהינו בוודאות שהדף נכתב בכתיבת ידו של רמ"ע. דף זה [ראו תוכנו בנספח ב]⁹¹ כולל שני עמודים ובהם מעין מפתח לשו"ת מהר"י בן לב, ח"א, סי"ח-נד, ובהם תוכן הסימנים, וכן תוכן שיטות הפוסקים המוזכרות בתשובות והכרעת ר"י בן לב. נראה שדף זה הינו חלק מקונטרס המפתחות של שו"ת מהר"י בן לב, ח"א, שעליו העיד רבינו בתשובתו "והראיה המפתחות אשר עשיתי על ספריו הנחמדים ...". סגנון הכתיבה הולם

87 על אברהם היכני ואיגרותיו ראו במאמרו של ולנשטין, איגרת שירה; איגרת לאברהם.

88 ראו לדוגמא: ר' חיים בנבנשת בשני ספריו שו"ת בעי חיי, וכנסת הגדולה, שהזכיר את מהריב"ל בספריו למעלה מ-2,800 פעמים; ר' מרדכי הלוי בשו"ת דרכי נעם, שהזכירו למעלה מ-100 פעמים, וחכמים נוספים מאותו דור שציטטו רבות את מהריב"ל בספריהם כמו: ר"ש ויטאל, בשו"ת באר מים חיים; מהר"ם חביב בספרו גט פשוט; ר' אברהם די בוטון בשו"ת לחם רב ועוד.

89 ראו בנטוב, שיטת לימוד, בייחוד עמ' י"א.

90 בקובץ שירים ומליצות מצויות שלוש איגרות פיוטיות שנכתבו לר"ש לבית הלוי (ראו לעיל, עמ' 487 בתיאור האיגרות, דפים 44-46). רמ"ע פונה אליו בתואר "מורי"—וראו ולנשטין, עבאס, ב, עמ' 138, סמוך להע' 33.

91 להלן, עמ' 493.

יותר "כרטסת מידע" על פי סדר הסימנים מאשר מפתח סימנים מקובל לספר שו"ת. ייתכן שרבינו הכין כרטסת זו כבסיס נתונים לשם הכנת המפתחות לד' חלקי הספר, ומפתחותיו הסופיים כללו מפתח עניינים ומפתח ביאורים (כמו בג' החלקים שיצאו לאור בשנים שי"ז-ש"ג). וייתכן שדף זה הוא שריד למפתחות שהכין בשלב הסופי. תשובה על כך לא נדע, כיון שמפעלו של רבינו לא ראה אור.

מה עלה בגורלם של מפתחות אלו? כידוע, שו"ת מהר"י בן לב, חלקים א-ג, מהדורה ראשונה נדפסה בחיי המחבר (שנפטר לאחר שנת של"ט),⁹² בקושטא בשנים [ש"כ-שכ"ה]-ש"ג,⁹³ בפורמט גדול, והוא כולל מפתח סימנים ומפתח "באורים מדבורים חמורים מהתוספות ולשונות הגמרא דנפקי מיניהו טובא" (מעין מפתח מסכם לשיטות הפוסקים). חלק ד' נדפס בכפר קורו גישמי הסמוך לקושטא [ללא ציון שנת הדפוס; כנראה בשנת ש"ז],⁹⁴ בפורמט קטן, ללא ציון מספרי עמודים ומספרי הסימנים, וללא מפתחות! כתשע שנים לאחר הדפסת חלק ד' בקורו גישמי, נדפס חלק זה מחדש בשנת שס"ו, בבית הדפוס זאניטו זאניטי שבוונציה, כולל מפתח (מפתחות השאלות והסוגיות).⁹⁵ אולם בשונה מהמפתחות לחלקים א-ג שנדפסו בחיי מהריב"ל, מפתח זה הוא רק מפתח לסימנים ללא "מפתח באורים מדבורים חמורים ...". היוזם להדפסת ספר זה מחדש הוא כנראה ר' יצחק בן לב (בנו של מהריב"ל), שלא היה שבע רצון מהדפסת חלק ד' שבמהדורת ש"ז.⁹⁶ קרוב לוודאי שרבינו לא היה מעורב בהכנת המפתח של מהדורת שס"ו. אמנם בתחילה סברנו שיש מקום להשערה כי רבינו ערך את המפתח למהדורה זו בצעירותו כפי שכתב בתשובתו לר' שלום רפואה:⁹⁷ "מנעורי ועד עתה".⁹⁸ הביטוי "מנעורי" מציין לשנות בחרותו

92 ראו תמר, לברור, עמ' רלו, שמוכח שנפטר לאחר של"ט. וראו בנטוב, רשימות הסטוריות, עמ' ט, הע' 36. שבשנת שמ"ה נזכר בברכת המתים. ואולם ראו מולכו, ר"י בן לב, עמ' רצז, הע' 11, המוכיח כי בכ"ג שבט ש"א הוא היה עוד בחיים (וראו שו"ת מהר"י בן לב, ח"ב, ס"ז, שהשנה היא שכ"א ולא ש"א), ואכמ"ל.

93 על שנות הדפסת דפ"ר של שו"ת מהר"י בן לב, ראו הכהן מ', ליד המעיין, עמ' שנו-שסא.

94 ראו הכהן מ', ליד המעיין, עמ' שסא.

95 ראו בניהו, הספרים, עמ' קנה, ספר שנים ושמונים.

96 על מעורבותו של ר' יצחק בן לב בהדפסת ספרי אביו ועריכת המפתחות, ראו הקדמת ר' חנניה בן יקר, עורך המפתחות של שו"ת מהר"י בן לב, חלק ג': "ויהי היום בשורה יוצאת מפי הרב המחבר נר"ו לחפש בחדרי משכיות ... וכל אקלידי דמר מסר לשמיעה אני ... וביד בנו החכם הנעלה כה"ר יצחק בן לב. שנינו אנחנו שלוחי דמר ... קמנו לפתוח זה השער ... נמסרו בידינו מפתחות ... להציב ציונים ... על כל תשובה ותשובה ... ולרמוז בכל דבר אשר פלפל בו הרב בגמרא ורש"י ותוספות ודברי הפוסקים ז"ל ... ראינו לא נוכל לשאתו כי רב ממנו אורך הדרך ... וקצר מצע הזמן ... הביטוי הליכות ש"בא' [כלומר, לקחנו דוגמה משו"ת הרשב"א] והריב"ש בתשובותיהן מפתחותיהן מסודרות על פי ההלכות ... ואנחנו בדרך זו נתהלך". וראו בחלק ד', מהד' קורו גישמי, בסוף החידושים על מסכת קידושין (הדפים אינם ממוספרים): "אמר המדפיס בעבור תברכני נפש הבן, בנן של קדושים, הלא הוא החכם הנעלה כה"ר יצחק בן לב יצ"ו בן הרב המחבר ז"ל, אשר אותה נפשו ליכות את הרבים ונכבדים ... ואסף איש טהור הדבורים העמוקים שבמסכת קדושין המה בכתובי בספר הראשון מהרב אביו ז"ל ... צוה להדפיסם פעם שנית בספר רביעי הלז, ואני לעשות רצוני חפצתי צדקו נפשו והדפסתים כלם ברורים".

97 תשובת ר' שלום רפואה נמצאת בס"ד [דף 25א-25ב], תשובת רבינו להשגת ר' רפואה נמצאת בס"ד [דף 28א-28ב שו" 10].

98 כאמור בס"ד [דף 28, שו" 11]. למרות הכבוד הרב שרחש רבינו למהר"י בן לב, הרי שבמחלוקת

בהם עסק בלימוד שו"ת מהר"י בן לב. אלא שכדי ליחס לו את עריכת המפתח של חלק ד' מהדורת שס"ו, יש להקדים את שנת לידתו לפחות לשנת שמ"ה (1585),⁹⁹ ויהיה עלינו להניח שאת תשובותיו האחרונות הוא כתב בגיל תשעים ואחת ומעלה.¹⁰⁰ המפתחות לשו"ת מהר"י בן לב שרבינו ערך, אם בצורתן שבכ"י IHC.42 ואם במתכונת אחרת, אבדו ולא הובאו לדפוס. למרות כתיבתו הענפה של רבינו בתחומים רבים, אישיותו אינה נוכחת בין חכמי התקופה, תשובותיו, חיבוריו ומרבית שיריו ופיוטיו עדיין מונחים בקרן זוית כאבן שאין לה הופכין—חכם שנשכח.

נספח א

Ms. Guenzburg 1614

דף בודד מהקדמת רבי משה יהודה עבאס לחיבורו "כסא כבוד" שבכ"י הספרייה הבריטית (Or. 5009), הנמצא בראש "כ"י כנסת חכמי ישראל: שאלות ותשובות כנסת חכמי ישראל"; שבספרייה הלאומית במוסקבה, אוסף גינצבורג.¹⁰¹

דף נא

[.] צעירא דמן חבריא

[...] נבון ונעלה [...]

[...] {ה} בורא ויתנש {א} [...]

1. א {ש}ר שם בפי ניב ומבטא להללו ולשיר
2. לשמו בכ"ד מיני רננות כאשר יראה
3. {הרואה} בספרי אשר חברתי וקראתיו קול יהודה להודות להלל לשבח
4. לפאר לרומם ולקלס למי שעשה עמדי תילי תילים חסדים מכמה
5. הרפתקי דעדי עלי בהיותי נע ונד בעולם. אשר מנעורי ועד
6. הנה לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי מטלטול לטלטול, בין בים
7. ובין ביבשה. ואם אבא לחבר ולפרש חסדי אל ונפלאותיו אשר עשה
8. עמדי לא יספיקו ימים ולילות ויכלה הזמן והמה לא יכלו. אשר
9. {ע}ל כן תרתי בלבי לאמר לו דומיה תהלה, וסבותי אני ליאש את לבי

שבין ר"י בן לב לר' יוסף קארו הוא פסק כר"י קארו—ראו ס"ה [דף 333 שו" 5–6]: "ומוהר"י קארו זלה"ה סביר דברים כפשוטן ומסיק כהרמב"ן זלה"ה לענין דינא, ומימיו אנו שותים ומפיו אנו חיים וכולנו נגדרים אחר דבריו".

99 בהנחה שהיה בסביבות גיל העשרים בעת הכנת המפתחות, וכן שהעבודה נמשכה כשנה-שנתיים לערך.

100 את התשובה שבס"י יז [דף 102–89א] כתב אחר שנת תל"ז (1676). גם השיר לכבוד ספרו של ר' שמואל ויטאל, פירוש על התורה, הוא כתב כאמור בשנת תל"ז. את התשובה שבס"י לט [דף 264–269א] כתב בשנת תל"ז (ראו גליק, חמודות מצרים [ב], עמ' 171, הע' 25).

101 בראש הדף קרע בצד ימין, וכן בשוליים סמוך לאמצע הדף. בראש דף נא בשוליים השמאליים נרשם באותיות גדולות: ס' כסא כבוד.

10. עַל כָּל הָעֵמֶל שְׁעַמְלָתִי בִימֵי הַיְלָדוּת, וְאִמְרָתִי אֲנִסְכָּה בְּשִׂמְחָה
11. בְּתוֹךְ שְׂרִים וְשִׁרֹת וְתַעֲנוּגוֹת בְּנֵי אָדָם, וְלֹא מִנְעָתִי אֶת לְבִי מִכָּל
12. שְׂמִיחָה. וּבִבּוּאֵי בִשְׁנֵים פְּנִיתִי בְּכָל מַעֲשֵׂי וּבְעֵמֶל שְׁעַמְלָתִי
13. וְרִאֲיִתִּי שֵׁשׁ יִתְרוֹן לַחֲכָמָה כִּיתְרוֹן הָאֹר מִן הַחֶשֶׁךְ. וְטוֹב לִלְכַּת אֶל בֵּית
14. אֲבֵל מַלְכָּת אֶל בֵּית מִשְׁתָּה בְּאֶשֶׁר הוּא סוֹף כָּל הָאָדָם. אֶת כָּל זֶה רִאֲיִתִּי
15. וְנָתַן אֶל לְבִי כִּי גִבֹר יָמוֹת וַיַּחֲלֹשׁ וַיַּגּוֹעַ אָדָם וַאֲיוֹ. וְמָה אַעֲשֶׂה כִּי
16. יָקוּם אֶל וְכִי יִפְקוֹד מֶה אֲשִׁיבֶנּוּ. וְאַחֲשָׁבָה לְדַעַת זֹאת וּלְחֻזּוֹת אִיזָה
17. הַדֶּרֶךְ יִשְׁכּוֹן אֹר בְּקוֹם לְמִשְׁפַּט אֱלֹדִים מֶה אֲשִׁיב לָהּ אֲשֶׁר עַל כֵּן
18. נִהְפְּכוּ עָלַי צִירִי, וְחֹס לְבִי בִקְרָבִי וּבִנְפֹשִׁי אֲשֶׁר יוֹקֵדֶת כָּל הַיּוֹם. וּבִרְאוֹתִי
19. כִּי עוֹד הַשֶּׁמֶשׁ בְּמִרּוּמִים, רוּחַ ה' אֱלֹדִים מִשַׁח עָלַי תַּחַת רוּחַ כְּהֵה.
20. וְרִאֲיִתִּי צְדִיקִים יוֹשְׁבִים וְעִטְרוֹתֵיהֶם בְּרִאשֵׁיהֶם וְעֵתִידִים לְעִמּוּד
21. בְּלִבּוֹשֵׁיהֶם, וְזוֹ הִיא הָעֵטְרָה וְהַלְבוּשׁ מִן הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יַגְעוּ בָּהּ,
22. וְנִתְּנוּ אֶת נַפְשָׁם עֲלֶיהָ. וְאַפֵּן עַל יָמִין וּשְׂמָאל, וְנִמְצָאתִי עֶרּוֹם
23. וְעִרְיָה, וּבִבִּיתִי אֵין לָחֵם וְאֵין שְׁמֵלָה וְנַפְשִׁי נִבְהָלָה. וְלִכֵּן קִמְתִּי
24. וְאֶת חֲצִנִּי נִעְרָתִי, וְאָף כִּי זִקְנָתִי כָּל סַפְרִי בְּדַקְתִּי וּמִצָּאתִי אַרְבַּע
25. מִסְכָּחוֹת שֶׁבִּתְלִמּוּד כְּגוֹן בְּלִי נִשְׁמָה, וְאֵין דּוֹרֵשׁ אוֹתָם. אֲשֶׁר עַל
26. כֵּן תִּרְתִּי בְּלִבִּי לְתוֹר וּלְחֹפֶשׁ מִקּוֹם מוֹצֵאם וּמוֹבָאם, וְלִהְיוֹנִם
27. בְּפִי{רָו} שֶׁ רִשְׁ"י וְתוֹסֵפוֹת, וְרַב אֶלְפָּס, וְהַרְ"ן, וְהַרְ"שׁ, וְהַרְ"ב, וְהַרְ"שֶׁב"א,
- וְהַרְ"מב"ם,
28. וְהַרְ"ר{מב} "ן, וְהַסֵּמ"ג, וְהַסֵּמ"ק, וְרִ"י בַּעַל הַנְּתִיבוֹת, וּמוֹהַר"י קוֹלוֹן, וּמוֹהַרְ"ד

דף 1ב

1. וּמוֹהַר"י י' לָב, וּמוֹהַר"י י' חֲבִיב, וּמוֹ[...]
2. כָּל א' וְא' עַל מִקּוֹמוֹ בְּשִׁלּוּם וְת[...]. תִּים בְּרִיִּיתָא בְּרִיִּיתָא הַ{לָּכָה}
3. הִלְכָה כְּאֶשֶׁר פֶּסֶק הַמֶּאֱוֹר הַגָּדוֹל אֲשֶׁר הָאִיר עֵינֵי חֲכָמִים [...] מוֹהַר"י
4. קֶאֱרוּ זֹלָה"ה, הוּא הוּא אֲשֶׁר פֶּתַח בְּתִי כְּנִסְיוֹת וּבְתִי מִדְּרָשׁוֹת, הוּא אֲשֶׁר
5. הִיקֵּל מַעֲוִל עוֹלֵי אֲשֶׁר הִיָּה הַמִּשְׁא כְּבִדָּה עָלַי עַד מָאֵד, כִּי עַל כָּל זֹאת
6. נִלְאָה נִלְאָתִי עַד מִצָּא מִקּוֹם מוֹצֵא כָּל הַהִלְכוֹת. וְאֵלּוּלִי שְׂאֵלִדִי אֲבִי עֲזֹרָנִי
7. וְהִיָּה עֲמָדִי לְתִמּוּךְ יָדִי, וְנָתַן בִּי כַח לְעִמּוּד עַל עֲמָדִי, וְהַחֲזִיק [...]
8. כְּעֵין שֶׁל תּוֹרָה. וּבִהְיוֹתִי מֵאֶסֶף לְכָל הַמַּחֲנוֹת נִבְהָלָתִי שֶׁלֹּא הִיָּה סַפְרִי{ם}
9. בְּיָדִי לֹא תִלְמוּד וְלֹא טוֹרִים, וְהִכִּין לִי הָאֵל שְׁנֵי בְתִים מִנֶּאֱמָרִי אֶהְבֵּתִי, {שְׁנֵי}
10. צִנְתְּרוֹת הַזֶּהָב לְנִבּוֹן וְחִכְס כַּה"ר שְׁמוּאֵל חֵיוֹן יצ"ו וְלֹאחִי וְרֹאשׁ מִזֶּה
11. בֵּן מִזֶּה מִיִּחְסוּתָא דְּבַבֵּל, חִכְס שְׁלֹם בְּכָל, גּוֹר אִרְיָה יְהוּדָה מֵר עָלַי
12. נִרְ"ו, שֶׁהַחֲזִיקוּ שְׁנֵיהֶם יָדִי בְּסַפְרֵיהֶם בְּכָל הַמִּצְטָרֵךְ. אֲשֶׁר עַל כֵּן יִכּוֹל{תִּי}
13. לְהַפִּיק רִצּוֹן מִעֵת(?) וְלִהְיוֹן לִי כַס"א, אֲוִלִי אֲזַכָּה לְשִׁבְתָּ בּוּ אֲנִי וְזִרְעִי
14. בְּעוֹלָם שְׁכוּלוֹ טוֹב וְכוּלוֹ אֲרוּךְ. וְנִפְּל בְּמִקְרָה הָאִמָּת לְקֶרֶא אֶת שֵׁם
15. הַסֵּפֶר כַּס"א כְּבוֹד שְׁהוּא: כָּלָה, סוֹפְרִים, אֲבֵל רִבְתִּי, וְדֶרֶךְ אֶרֶץ כּוֹלָה
16. כְּבוֹד, עַם דֶּרֶךְ אֶרֶץ זֹטָא הוּא הַכְּבוֹד הַמִּבְיָא אֶת הָאָדָם לַחֲיֵי הָעַה"ב.
17. וְלִכֵּן אַחֲלָה פָּנִי כָּל רֹאֵי חֲבוּרֵי זֶה אֶל יִלְעִיגְנִי וְאֶל יֹאשִׁימֵנִי בְּשׁוּם
18. דְּבַר, מִשּׁוּם תִּרִי טַעְמִי: חֲדָא, שְׂרִאֲיִתִּי שְׂרַבּוּ כְּמוֹ רַבּוֹ הַטַּעֲוִיּוֹת אֲשֶׁר

19. מצאתי, אשר נלאתי לבקש. לישנא טבא אשר יתכונן על לב הקורא.
20. וגדולה מזאת גודל העניות, ועניותא גדיל שמיא. כי כל ימי עני רע"ם
21. אפילו שבתות וימים טובים, ומתוך דוחקי ומצוקי בדקתי עד מקום
22. שהגיעה ידי, ולפי שכלי אשר חנני אלדים. ולפי שכלו יהולל איש. וכראותי
23. דברי חז"ל הקורא בלא זמרה ושונה בלא נעימה עליו הכתוב אומר
24. כי דבר ה' בזה לכן שמחתי ערבה לי כי בילדותי יגעת יעסקתי
25. בזמרה כדי לקרות בזקנתי בנעימה ופציתי פי בשירתי וכה אמרתי

נספח ב

Paris AIU: IHC.42

דף דו-צדדי (מידות: 15.7 × 22.1) מפתח לשו"ת מהר"י בן-לב ח"א, סי' נ-נ"ד, בכתיבת ידו של ר' משה יהודה עבאס.¹⁰²

צד א (I¹⁰³)

1. מכבדת את בעלה וכו' ולמד מתנא דבי אליהו מה טיבה של יעל שבאת על ידה תשועה
2. וכו' קידושין פ"ק אתה ואמך חייבים וכו' גיטין פ' הניזקין לקח מן האיש ואח"כ מן האשה
3. מקחו בטל וכו'. ופסק שזכה שמעון בחזקתו.
4. מ"ט על א' שא"מ {מ} {ו} {י} שהיה עובר ה"סכמה וכו' תשובת הרמב"ם ז"ל שכל מי שהיה
5. עומד בבית הכנסת בשעת החרם וענה אמן נתחייב בשבועה וכל
6. מי שלא ענה אמן פטור מכלום וכו' הרמב"ם מי שנשבע או נדר שלא לדבר עם
7. חבירו יכול לכתוב לו כתב או לדבר עם אחר והוא שומע וכו' פ' שבועות שמים
8. אמר שמואל גמר בלבו צריך להוציא בשפתיו וכו' רש"י וראבי"ה והרמב"ן ז"ל ס"ל דאפילו
9. במילי דלאו מגדר מלתא ואפרושי איסורא אלא תיקון העיר לבד יכולים להציע קצתם
10. וכו' והרמב"ם ור"ת זלה"ה ס"ל דמיירי בהתנו ביניהם מתחלה ונאותו בו כולם ושוב חזרו

102 ראו לעיל, עמ' 487.

103 כך צ"ל. בתיאור התצלומים בפרויקט פרידברג החליפו בין הצדדים.

11. בו קצתם המרדכי ומוהרי"ק והרא"ם זלה"ה וכו' הרשב"א ז"ל סי' ר"פ צבור שמתקנים
12. תקנות לצורך ציבור ועמדו שנים וכו'. ופסק שאין באותו היחיד עון אשר חטא.
13. נ"א על מי שהקדיש מעות לת"ת אם יוכלו להחליפם לצדקה אחרת וכו' ב"ב פ"ק ורש"ן
14. בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה וכו' ואיפליגו בה רבב"ת הרב ן
15. מיגאש והרמ"ה ז"ל פירשו לשנותה דוקא לצורכי עניים כגון כסות ומדור וכיוצא בו וכו'
16. וראה מ' שקלים מותר עניים לעניים וכו' וגם ת"ר האומר סלע זו לצדקה עד שלא באת
17. {לידי} גבאי מותר לשנותה וכו' ב"ב פ"ק אמר אב"י מריש הוה עביד מר תרי כיסי חד לעניי
18. דעלמא {וחד} לעניי דמתא וכו' וקשיא להו הא דערכין פ"ק ישראל שהתנדב מנורה או נר
19. לב"ה אסור {לשנ} וזהו וכו' הר"י ז"ל ס"ל דלכל דבר מצוה משנין ואפילו שלא לצורכי עניים וכו'
20. ורש"י ז"ל דאפילו לדבר הרשות משנין וכו' ב"ב פ"ק אמר אב"י מריש הוה יתיב מר
21. אציפי דבי כנשתא כיון דשמע {וכו'} וכן ס"ל ר"ת והרמב"ם והרשב"א {א וה} רמב"ן והרא"ש
22. והר"ן ז"ל וס"ל דהיא דערכין כשאין צורך לקהל וכו' והריטב"א ז"ל האריך וכו' נד{בת יחיד}
23. אין כח ביד הקהל לשנותה וכו' וכן כתב הרשב"א ז"ל ומוהרי"ק ז"ל התיר לשנות מעות
24. עניים לבנין ב"ה וכו' הרא"ש ז"ל כלל י"ג סי' י"ד על אודות הצבור שמתנדבין לצורך ב"ה

צד ב (י"ז)

1. יכולין לשנות לצורך ת"ת וכו' ומעות ת"ת להצלת נפשות דוקא וכו' טור סי' רנ"ט הרא"ש סי'
2. רנ"ה שיכולים לשנות אפי' מת"ת להצלת נפשות וכו' מרדכי ב"ב פ"ק מעשה באחד שנתן
3. מקצת נכסיו לצדקה וכו' פ' יש נוחלין הרי שהלך בנו וכתב כל נכסיו לאחרים פרק
4. הגזול קמא אמר אב"י הכסף מכפר {מחצ}ה וכו'. ופסק דאין כח להחליפם.

דיני רבית {ו}קמיוש

5. נ"א^ב מה שמוכרים סחורות יותר מכדי שווים בהמתנה ומלוים מעות אי הוי רבית קצוצה או אבק רבית וכו' פ' אזהו נשך ת"ר מפריז אדם על שדהו ואינו
7. חושש משום רבית וכו' ושם אמר רב נחמן טרשא שרי וכו' ופירש ר' האיי דטרשא שרי למכור סחורה בהמתנה ביותר מדמיה ובלבד שלא יפרש לו וכו' והתוספות והרא"ש ז"ל פסקו דשרי כש"ה {ה}י"ה השער קבוע הוי כקץ ואסיר וכו' טור ז"ל ונראה
10. דאפילו אינו מפרש בהדיא אין היתר אלא במעלהו מעט וכו' מהר"ם ז"ל בתשובה וששאלת
11. על ענין הבחור שהלוח לך מעות ואתה נותן לו הוצאה וכו'. ופסק דאסור למעבד הכי
12. נ"ב^ג על ענין הקאמיוש שעושים הסוחרים שמקבלין עליהם אחריות הים וכו' פרק
13. איזהו נשך המלוה את חברו לא ידור בחצירו חנם וכו' רש"י ז"ל על ההי"א {א}דל
14. ישכור ממנו בפחות וכו' תוספות ויש להם טעם אחר לדבריו דכשמלוה על השדה שרי טפי בנכיי"א וכו' ת"ר פ' אזהו נשך ת"ר מפריז על שדהו ואינו חושש וכו' ורש"י
16. ז"ל בדקין וכן ס"ל בעל התרומות בדקין וכו' מהר"ם ז"ל וששאלת על ענין הבחור וכו' תוספות
17. פ' אזהו נשך על ההיא דאמר ליה יהיבנא לך ה' בזוזא וכו' פסקי הר"א"ש פ' איזהו
18. נשך וליכא למימ"ר דכיון דאמר ליה הלויני ודור בחצרי וכו'. ופסק דאסור {ל}מעבד הכי
19. נ"ג^ד על מעות יתומים שבאו היורשי {ם} ושואלים הם הריוח מהשנים שעברו וכו'
20. פ' המ {פ}קיד אצל שולחני אם מעות {צורין לא} ישתמש בהן ואם מותרין ישתמש
21. אבל ב"ה בין צורין ובין מותרין לא ישתמש וכו' מרדכי פ' איזהו נשך משם מהר"ם ז"ל
22. מעשה היה באפוטרופוס דיתמי שהלוח מעות היתומים וכו' פ' השולח יתומים אין
23. צריכין פרוזבול וכו' רש"י ז"ל בפ' איזהו נשך על ההיא דאמר רב אשי חזינן גברא [שומר הדף:] דמשכן

קיצורים ביבליוגרפיים

אייזנשטיין, אוצר ישראל = יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר ישראל, אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו, א'-י, ניו יורק 1913–1907.

The Jewish Encyclopedia, 1–12, new York and London, 1901–1905 = אנציקלופדיה יהודית
 sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2004/important-hebrew-manu = אתר "סותביס"
 .scripts-from-the-montefiore-endowment-no8040/lot.57.html

אתר "קדם" = www.kedem-auctions.com/he/node/28824
 בורנשטיין, הנהגת הקהילה = לאה בורנשטיין, ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה־19 ועד סוף המאה ה־20, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשל"ח.
 בן אוני = ר' בנימין זאב ב"ר זאב מזאמוטש, בן אוני, איזמיר תצ"ח.

בן יעקב, יהודי בבל = אברהם בן יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים ועד ימינו, ירושלים 1979.
 בן יעקב, ירושלים = אברהם בן יעקב, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז.
 בנטוב, רשימות היסטוריות = חיים בנטוב, "רשימות היסטוריות של רבינו יוסף מטרנאני", תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, מהד' לייטנר, ירושלים תשל"ח, עמ' א-כח.

בנטוב, שיטת לימוד = חיים בנטוב, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה", ספונות יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' ה-קב.

בניהו, אגרות ר"ש אבוהב = מאיר בניהו, אסף תדפיסים על הרמח"ל והשבתאות, "אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות ובני חוגם בעניני ארץ ישראל", ירושלים תשט"ו.

בניהו, בית יוסף = מאיר בניהו, "ספר בית יוסף והמפנה שחולל בחלכה", אסופות ג (תשמ"ט), עמ' צט-קמ.

בניהו, דור אחד בארץ = מאיר בניהו, דור אחד בארץ: איגרות רבי שמואל אבוהב ורבי משה זכות בעניני ארץ ישראל, שצ"ט-תכ"ו, ירושלים תשמ"ח.

בניהו, הספרים = מאיר בניהו, "הספרים שנדפסו בויניציאה בבית הדפוס של זאנטי", אסופות, ח"ב, ירושלים תש"ס.

בניהו, חיד"א = מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.
 בניהו, חכמי ירושלים = מאיר בניהו, "שלשה מחכמי ירושלים", סיני יז (תש"ה), עמ' שד-שיד.
 בניהו, לקורות = מאיר בניהו, "לקורות היהודים בתירי"א", ציון יב (תש"ז), עמ' 48–37.
 בניהו, מפנסיהם = מאיר בניהו, "מפנסיהם של ר' בנימין הכהן ור' אברהם רוויגו" מיכאל א (תשל"ג), עמ' ט-עז.

בניהו, ר"ש חיון = מאיר בניהו, ספר בני שמואל לרבי שמואל חיון, מבוא, ירושלים תשנ"ב.
 בניהו, שמועות שבתאיות = מאיר בניהו, שמועות שבתאיות מפנסיהם של ר' בנימין הכהן ור' אברהם רוויגו, ספונות יד (תשל"א-תשל"ח), עמ' תנא-תקכה.

ברנשטיין = שמעון ברנשטיין, "מחזור טריפולי פייטניו ופיוטיו", סיני יט (תש"ו), עמ' צט-קד; רח-ריז; שיג-שלו.

גט פשוט = ר' משה בן שלמה אבן-חביב, גט פשוט, מהד' אברהם ד' שלם, ירושלים תש"ס.
 גלים, אנציקלופדיה = יעקב גלים, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, א-ב, ירושלים תשל"ד.
 גליק, חמודות מצרים [א] = שמואל גליק, גליק, חמודות מצרים, א, תשובות חכמי מצרים האחרונים מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ח.

גליק חמודות מצרים [ב] = שמואל גליק, חמודות מצרים, ב, תשובות רבי משה יהודה עבאס [בהכנה לדפוס].

גליק, שרידי תשובות אדלר = שמואל גליק, שרידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית, מגניזת קהיר שבאוסף א"נ אדלר שבספריית ביהמ"ד לרבנים באמריקה, א-ב, רמת גן וג' יורק תשע"ו.

גליק, שרידי תשובות קמברידג' = שמואל גליק, שרידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית, מגניזת קהיר ומכתבי יד שבאוסף אוניברסיטת קמברידג', א-ג, ירושלים תשע"ג-תשע"ד.

דבליצקי, קורא הדורות = ספר קורא הדורות להרב ר' דוד קונפורטי ז"ל, מבוא, מהד' אהבת שלום, ירושלים תשס"ח.

דושינסקי = יעקב קאפל דושינסקיא, "תולדות הגאון ר' דוד אופנהיימער", הצופה לחכמת ישראל ה (תרפ"א), עמ' 39-45.

הבלין, ר' אברהם הלוי = שלמה זלמן הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

הברמן, אגרות = אברהם מאיר הברמן, "אגרות שלמה דאפיירה למשה עבאס", אוצר יהודי ספרד ז (תשכ"ד), עמ' 24-42.

הברמן, מפרי העט והעת = אברהם מאיר הברמן, מפרי העט והעת, ירושלים תשמ"א.

הד = Uriel Hed, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century", Oriens 6 (1953), pp. 299-314.

הכהן מ', הארץ הטובה = מרדכי הכהן, הארץ הטובה, ירושלים תשמ"ד.

הכהן מ', ליד המעיין = מרדכי הכהן, "ליד המעיין", סיני יח (תש"ו), עמ' שנו-שסא.

הכהן, תורת התארים = דב הכהן, "תורת התארים—מיסוד התארים של תלמידי החכמים באיזמיר", אסופה ליוסף, ירושלים תשע"ד, עמ' 503-527.

הקר, בית הלוי = יוסף הקר, "ישראל בגויים בתיאורו של ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי", ציון לד (תשכ"ט), עמ' 43-89.

ווינטרויב = אברהם ישעיהו ווינטרויב, "תשובה בדיון היתר נשואין למינקת שנתגרשה—לרבי דוד קונפורטי ז"ל ורבי משה יהודה עבאס ז"ל", ישורון ז (תש"ס), עמ' נה-סט.

וילנסקי = מיכאל וילנסקי "על רבני אנקונה", סיני כה (תש"ט), עמ' סד-פב.

ולנשטין, איגרת לאברהם = מאיר ולנשטין, "איגרת לאברהם היכני מאת משה יהודה עבאס", שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, ירושלים תשל"ז, עמ' 119-124.

ולנשטין, איגרת שירה = מאיר ולנשטין, "איגרת שירה (ב) לאברהם היכני מאת משה יהודה עבאס", קבץ על ידי כ (תשמ"ב), עמ' 285-301.

ולנשטין, המשורר = מאיר ולנשטין, "המשורר יצחק די ליאון ע"פ כ"י שוקן וכ"י אוקספורד", ספר היובל תפארת ישראל, לונדון תשכ"ז, עמ' 171-178.

ולנשטין, ויטאל = מאיר ולנשטין, "לדמותו של שמואל ויטאל לפי איגרת-שירה של משה יהודה עבאס", פרקי שירה [מגניזת השירה והפיוט של קהילות ישראל, רמת-גן] א (תש"ן), עמ' 163-166.

ולנשטין, מכתב = מאיר ולנשטין, "מכתב איש מצרים לאיש ארץ ישראל (?) במאה השבע עשרה", סיני ל (תשי"ב), עמ' רנ-רנב.

ולנשטין, משוררי מצרים = מאיר ולנשטין, "משוררי מצרים במאה הי"ז ע"פ כ"י שוקן 37", באורח מדע (תשמ"ו), עמ' 239-244.

ולנשטין, עבאס = מאיר ולנשטין, "משה יהודה עבאס", מלילה א (תש"ד), עמ' 68-54; מלילה ב (תש"ו), עמ' 148-135; מלילה ג-ד (תש"י), עמ' 240-254.

ולנשטין, על אחד = מאיר ולנשטין, "על אחד מן 'המשוררים המפוארים' בני המאה השבע-עשרה במצרים (על-פי כ"י שוקן 37)", מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, ספר היובל ליהודה רצהבי בעריכת י' דישון וא' תזן, רמת גן תשנ"א, עמ' 259-277.

זכרון יהודה = ר' יהודה בן אשר, זכרון יהודה, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשס"ה.
טובי, שירים = יוסף טובי, "שירים חדשים למשוררי בבל מן המאות ה"ב-ה"ג", מחקרים בתולדות יהודי
עיראק ובתרבותם, בעריכת שמואל מורה, אור יהודה תשמ"א, עמ' 51-72.

יודאיקה = Encyclopaedia Judaica, 1-16, Jerusalem 1971-1972
יערי, שלוחי א"י = אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
יערי, מחקרי ספר = אברהם יערי, מחקרי ספר—פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח.
כבר לאדן = ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), כבר לאדן, פירוש למסכת סופרים, ליוורנו תקס"א.
כנסת הגדולה = ר' חיים בן ישראל בנבשת, כנסת הגדולה, מהד' מכון הכתב, א-ד, ירושלים תשמ"ד-
תשס"ה.

כסא רחמים = ר' חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א), כסא רחמים, פירוש ותוספת
על מסכת סופרים, אונגוואר תר"ל.

למדן, תיקון סופרים = רות למדן, ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח, מבוא—קובץ שטרות עבריים—
הועתק בירושלים בשנת שצ"ה (1635), תל אביב 2009.

לנגר = רות לנגר, "שלבים קדומים בהתפתחותה של הוצאת התורה והכנסתה בבית הכנסת בימי
הביניים: עיון בטקסים של סדר רב עמרם גאון ושל מסכת סופרים", כנישתא ב (תשס"ג), עמ' צט-
קיא.

מולכו, מצבות = מיכאל ש' מולכו, מצבות בית העלמין של יהודי שאלוניקי, תל אביב תשל"ה.
מולכו, ר"י לב = מיכאל ש' מולכו, "ר' יוסף ן לב (מוהריב"ל)", סיני מח (תשכ"א), עמ' רצ-רצח.
מנחת שי = ר' ידידיה נורצי, מנחת שי, מהד' בצר, ירושלים תשס"ה.
מעגל טוב = ר' חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א), מעגל טוב, ירושלים תר"א.
ספר הזכרון לריטב"א = ר' יום טוב אלאשבילי, ספר הזכרון לריטב"א, בעריכת קלמן כהנא, ירושלים
תשמ"ג.

ספר פרחי כהונה = ר' אהרן הכהן פרחיה, פרחי כהונה, אמשטרדם תס"ט.
עיני כל חי = ר' חיים פלאג"י, עיני כל חי, אומיר תרל"ה.
עמנואל י"ש, מצבות שאלוניקי = יצחק שמואל עמנואל, מצבות שאלוניקי, ירושלים תשכ"ג.
עמנואל י"ש, גדולי שלוניקי = יצחק שמואל עמנואל, גדולי שלוניקי לדורותם, כרך א, תל אביב תרצ"ו.
פוזילוב = גיורא פוזילוב, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, א-ב, ירושלים תש"ס-תשס"ב.
פינסקר = שמחה פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך.
פליישר = יהודה ליב פליישר, "קורות יצחק אבן עזרא", סיני כא (תש"ז), עמ' רסג-רעו.
פרנקל, דרכי המשנה = זכריה פרנקל, דרכי המשנה—התוספתא, מכילתא, ספרא וספרי, תל אביב
תשי"ט.

קהלת דוד = קהלת דוד, רשימת אוצר הספרים המפואר ... המבורג תקפ"ו.
קופפר, תרגום = אפרים קופפר, "תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים", עלי ספר יא
(תשמ"ד), עמ' 151-149.

קורא הדורות = ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהד' אהבת שלום, ירושלים תשס"ח.
קטלוג הירשפלד = Hartwig Hirschfeld, Descriptive Catalogue of the Hebrew MSS. of the
Montefiore Library, London 1904.

קטלוג נויבאואר = Adolf Neubauer, Catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian
Library and in the college libraries of Oxford ..., 1-3 (volume 2: with Arthur Ernest
Cowley), Oxford 1886-1906.

רוזאניס = שלמה אברהם רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב-ג, סופיה, תרצ"ז-תרצ"ח;
ד, תשנ"ז.

רוזן, הקהילה היהודית = מינה רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה'יז, תל אביב תשמ"ה.
רות = בצלאל רות, "רבני אנקונה", סיני כא (תש"ז), עמ' שכג-שכו.
רשימה תמה = רשימה תמה: ומתואמה בסידור אב ... מן קבוצת ספרים, ונקראה בשם ביבליותיקי ...
אשר מאז מקדם / קיבץ ריבה ואסף ... מהורר דוד אופנהיים ... כעת במצות בעליה ... הרר איצק
כהן ... זעליגמן כהן ..., המבורג תקמ"ב [1781].

שד"ל = שמואל דוד לוצאטו, בתולת בת יהודה: לקוטי שירים מדיואן ר' יהודה הלוי זצ"ל, פראג ת"ר.
שו"ת באר מים חיים = ר' שמואל בן חיים ויטאל, באר מים חיים, תל אביב תשכ"ו.
שו"ת בעי חיי ר' חיים בן ישראל בנבנשת, בעי חיי א-ג, שאלוניקי תקמ"ח-תקנ"א.
שו"ת דרכי נועם = ר' מרדכי בן יהודה הלוי, דרכי נועם, ונציה תנ"ז.
שו"ת יד אהרן = ר' אהרן בן משה אלפנדרי, יד לאהרן, א-ה, אומיר תצ"ה-תקכ"ו.
שו"ת לחם רב = ר' אברהם די בוטון, לחם רב, קראקא תרמ"ה.
שו"ת מהר"י בן לב (מהריב"ל) = ר' יוסף בן דוד אבן לב, מהר"י בן לב, א-ג, קושטא [ש"כ-שכ"ה]-של"ג;
ד, קורו גישמי [שנ"ז].

שו"ת מהרש"ך = ר' שלמה בן אברהם הכהן, מהרש"ך, א-ד, שאלוניקי שמ"ז-ש"ן.
שו"ת פרח מטה אהרן = ר' אהרן בן חיים אברהם הכהן פרחיא, פרח מטה אהרן, א-ב, אמסטרדם
תס"ג.

שו"ת ר' שלמה (מהר"ש) לבית הלוי = ר' שלמה בן יצחק לבית הלוי, מהר"ש לבית הלוי, שאלוניקי תי"ב.
שו"ת ריב"ש = ר' יצחק בן ששת ברפת, ריב"ש, ירושלים תשנ"ג.
שוחטמן, עבאס = אליאב שוחטמן, "תשובת ר' משה יהודה עבאס בשאלת גבולה הצפוני של א"י",
תחומין ב (תשמ"א), עמ' 383-391.

שטיינשניידר = משה שטיינשניידער, אוצרות חיים, רשימת ספרי החכם המנוח מהור"ר חיים בן יוסף
כהר"ר יוסף מיכל הנכתבים ... והנדפסים ובהשתדלות היוורשים המוציאים לאור, נוסף מפתח
האוצר על כ"י כולל הוספות ותיקונים ... מאת ... משה שטיינשניידער, ופתחה ... מאת ... דר צונץ,
המבורג תר"ח.

שירמן = חיים שירמן, "המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי", ידיעות לחקר השירה
העברית בירושלים, כרך ששי, ירושלים תש"ו, עמ' רמט-שלט.
שם הגדולים = ר' חיים יוסף דוד בן רפאל יצחק זרחיה אזולאי (החיד"א), שם הגדולים, ירושלים תשנ"ב.
שמחת יהודה = ר' יהודה נג'אר, שמחת יהודה, פירוש למסכתות סופרים, שמחות, כלה ודרך ארץ רבה
וזוטא, ירושלים תשע"ב.

שפיגל, אלגזי = יעקב שמואל שפיגל, "לתולדות הרב שלמה אלגזי והדפסת ספריו והמסתעף מזה",
עלי ספר ד (תשל"ז), עמ' 138-117.

שפיגל, יו"ט שני = יעקב שמואל שפיגל, "על שני ויכוחים בעניין יום-טוב שני—תשובת ר' משה יהודה
עבאס מכתב-יד ובירור בתשובת ר' יעקב הכהן", עלי ספר יח (תשנ"ו), עמ' 115-123 [= הנ"ל, פתחי
תפילה ומועד, עמ' 448-440].

שפיגל, פתחי תפילה ומועד = יעקב שמואל שפיגל ואהרן ארנד, פתחי תפילה ומועד, אלקנה תש"ע.
תולדות חכמי ירושלים = אריה ליב פרומקין ואליעזר ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א-ד, תרפ"ח-
תר"צ.

תמר, לבירור = דוד תמר, "לבירור שנת פטירתם של גדולי חכמי ארץ ישראל ותורכיה", סיני ע (תשל"ב),
עמ' רלא-רמא.

תשובות ר' יוסף מליריאה = תשובות רבי יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, מהד' יעקב ש' שפיגל,
ירושלים תשמ"ח.

כתבי יד

אוקספורד—ספריית הבודליאנה—Mich. 470, Mich. 471, Opp. add 8° 58, Opp. 326,

Opp. 326/2

ירושלים—הספרייה הלאומית—Ms. Heb. 8° 1597

ירושלים—ספריית שוקן—SL-1-25

לונדון—הספרייה הבריטית—Or. 5009

לונדון—ספריית מונטיפיורי—Ms. 64

פריס—בית המדרש לרבנים של צרפת, פריס—Ms. 100

קמברידג'—ספריית האוניברסיטה—Ms. Add. 536